

'Zweetarbeid' en 'zweetlonen'

De thuisarbeid in de Izegemse schoenmakerij, 1840-1940¹

JURGEN MESTDAGH

licentiaat Geschiedenis Nieuwste Tijden
Universiteit Gent

1. SWEATING EN DE 'COUSU MAIN' VAN IZEGEM

Izegem, een stad in het zuidoosten van West-Vlaanderen, is tot diep in de 20ste eeuw het 'mekka' van de schoennijverheid. De uitstraling van de Izegemse schoennijverheid reikte, vooral dankzij haar handgenaaide schoenen (*cousu main*), tot ver over de grenzen heen. De Izegemse schoenmakerij was in die zin bijzonder omdat het hoofdzakelijk met thuisarbeiders bleef werken, daar waar andere schoencentra al snel machinaal produceren. De Izegemse luxeschoen, door de schoenmaker heel precies en minutieus vervaardigd, vormde een gegeerd object voor de Europese modehuizen. Op tal van internationale wereldtentoonstellingen, en dit al vanaf het laatste derde van de 19de eeuw, rijfden de Izegemse schoenfabrikanten de hoogste onderscheidingen binnen. De Izegemse schoenmakerij is voor die successtory in belangrijke mate schatplichtig aan één van haar pioniers, Eduard Dierick. In 1815 maakt hij schoenen voor Koning Willem I en later voor Koning Leopold I (1835) (Vandenbergh, 1987, 176-179). Zijn sublieme technische vakkennis en vaardigheid geeft hij door aan zijn leerjongens. Dit bezorgt Izegem een concurrentiële voorsprong. De schoenmakerij in onderaanneming vinden we eind 19de, begin 20ste eeuw niet alleen terug in de scherp afgebakende regio tussen Roeselare en Tielt (met Izegem als epicentrum), maar ook in de belangrijkste steden en in kleinere centra zoals Lier, Herve en Binche. Al op het einde van de 19de eeuw worden de contouren van deze opvallend sterk geconcentreerde bezigheid op papier gezet (Gilles De Pélichy, 1896; 1900). In diezelfde tijdperiode wordt deze industriële sector – in de reeks *Les industries à domicile* – voor enkele andere steden en gemeenten onder de loep genomen (Banneux, 1903; Douchamps, 1905; Génart, 1906).

¹ Dit is een bewerking van mijn scriptie: Mestdagh (2000-2001).

De kiem van het Izegems schoenmakersverhaal ligt in de negentiende-eeuwse economische verschuivingen. De teloorgang van de proto-industrie als gevolg van de linnencrisis van 1840 maakt van het Vlaamse platteland een verarmd, verpauperd gebied. Het gedeeltelijk wegvallen van deze traditionele vorm van huisnijverheid brengt met zich mee dat we in heel wat plattelandsgemeenten en steden die door de linnencrisis worden getroffen, nieuwe vormen van huisnijverheid zien ontstaan. Het internationale debat over de huisnijverheid wordt in hoge mate vorm gegeven door de discussie over de invulling van het begrip. Dat is niet alleen het geval met het conceptueel debat over de proto-industrie, maar dat is evenzeer het geval met de definiëring van nieuwe (stedelijke) negentiende-eeuwse huisnijverheden. Ze worden vaak aangeduid met de term *sweating industries*, letterlijk vertaald 'zweetindustrieën', waarbij het woordje 'zweet' appelleert aan een bepaalde exploitatie en walg. Ze worden getypeerd als moderne vormen van een gedecentraliseerd kapitalistisch productieproces (Verhaegen, 1912, 11). Deze sectoren kennen een sterke expansie tijdens de tweede industriële versnelling, die aan de basis ligt van de 20ste-eeuwse massamarkt. Moet de nadruk liggen op het epitheton *sweating* of op het systeem van onderaanneming? De onderaanneming impliceert een afhankelijkheidsrelatie tussen de producent en de opdrachtgever. De thuisarbeiders zijn zowel voor loon als voor productiemiddelen (grondstoffen en vaak ook machines) afhankelijk van diegene die toegang heeft tot de markt. Het gaat om een uitgekookte ondernemersstrategie waardoor men de baten van de massaproductie (lage prijzen) weet te behalen zonder zich aan de lasten (kapitaalintensieve investeringen, minder flexibiliteit) te moeten storen.

Tal van (binnen- en buitenlandse) auteurs hebben geprobeerd hun bijdrage te leveren tot de discussie over de invulling van het begrip *sweating system* en het begrip thuisarbeid. Wanneer we thuisarbeid omschrijven, dan blijkt dat bepaalde elementen daarin van doorslaggevend belang zijn dan andere. Een thuisarbeider verricht loonarbeid, wordt per stuk betaald, produceert in opdracht van een onderaannemer en heeft geen rechtstreekse toegang tot de markt. Er zijn nog andere elementen die in tal van omschrijvingen terugkomen. Omtrent het gewicht dat aan die elementen wordt toegekend, lijkt geen consensus te bestaan. Over een aantal punten zijn de meeste auteurs het wel eens. P. Van den Eeckhout (1994, 392) stelt dat het feit dat de arbeid buiten het atelier van de patroon wordt verricht van doorslaggevend belang is en dit wordt ook door de arbeiders als dusdanig gepercipieerd. Toch werken thuisarbeiders niet per definitie thuis. Voor bepaalde onderdelen van hun werk kunnen ze gebruik maken van het atelier of van bepaalde machines van hun

opdrachtgever of zijn tussenpersoon. Voor P.L. Michotte is de plaats waar de arbeid wordt verricht niet determinerend om van thuisarbeid te spreken. De thuisarbeider kan zowel thuis werken, als in het atelier van een patroon of van een tussenpersoon (Michotte, 1938, 60; Lewinski, 1911, 261-272). A. Julin (1905, 687) komt tot dezelfde conclusie. Zijn omschrijving van het begrip huisarbeid loopt gelijk met die van P.L. Michotte. P. Van den Eeckhout, A. Julin en P.L. Michotte leggen ook sterk de nadruk op de vrijheid van de thuisarbeider.

Met het begrip *sweating* worden vaak sociale mistoestanden geassocieerd. Volgens N. Feltes (1992, 441-452) concentreren veel historici zich op de gevolgen (lage lonen, de lange werkuren en de slechte werkomstandigheden) omdat ze de eigenlijke oorzaak van het *sweating* systeem, met name het systeem van onderaanneming, liever onbesproken laten. Ook de eigenschappen die de *sweated workers* kenmerken, worden sterk in de verf gezet. Een aantal historici spreken van een "network of exploitation" (Coons, 1987, 90) of van "un mécanisme, ou plutôt une série de faits ayant entre eux, une certaine connexité" (Cotelle, 1904, 12-13), die gekarakteriseerd worden door ongezonde werkomstandigheden, lange werkuren en lage lonen. Cotelle zegt in dit verband dat de feiten die vallen onder het begrip *sweating system* tegemoet komen aan twee cruciale gegevens: de arbeidsorganisatie en de miserebele werkomstandigheden. De aanwezigheid en combinatie van deze twee elementen is van doorslaggevend belang om te kunnen spreken van het *sweating* fenomeen (*Ibid.*, 13). Sommige tijdgenoten leggen de nadruk op de arbeidsorganisatie, andere vinden dan eerder de gebrekkige werkomstandigheden van groot belang. Ik heb de neiging, in aansluiting op E. Vanhaute en P. Van den Eeckhout, eerder de nadruk te leggen op *system* dan op het geladen woord *sweating* (Vanhaute, 1994, 463; Van Den Eeckhout, 1994, 395). Onderaanneming lijkt mij binnen dit systeem centraal te staan. De manier waarop het begrip *sweater* dan wordt ingekleurd, is van minder groot belang. Onderaanneming ligt immers aan de basis van het *sweating* fenomeen.

Over de sociale mistoestanden die voortvloeien uit de ongelijke verhouding tussen kapitaal en arbeid, zijn alle historici en tijdgenoten het eens. In feite gaat het om een vorm van buitensporige exploitatie van diegenen die voor de onderaannemer werken, loontrekkende of andere aannemers en thuisarbeiders, hem in staat stellen te leveren aan zeer competitieve prijzen en toch zelf winst weten te boeken. M. Sayous omschrijft het als:

"[...] la lutte épique du petit maître contre le grand atelier, outillé mécaniquement, qui constituerait le sweating" (Cotelle, 1904, 18).

De ondernemer heeft enkel maar één doel voor ogen: de kostprijs van de afgeleverde producten zo laag mogelijk houden.

"Le travail à domicile et le sweating system sont les résultats du triomphe de la concurrence",

schrijft P. Verhaegen (1912, 17). Het fenomeen van de *sweating industries* wordt automatisch geassocieerd met tal van misbuiken van de ondernemer aan het adres van de thuisarbeiders. Opnieuw laten we P. Verhaegen aan het woord:

"Le sweating system est, sans contredit, la plaie la plus navrante, la plus odieuse du régime industriel moderne. Il évoque les pires conditions de travail; il personnifie le mode d'exploitation le plus abusif, le plus révoltant" (*Ibid.*, 12).

In deze 19de-eeuwse nieuwe vormen van huisnijverheid zijn vooral vrouwen en kinderen actief. Binnen het "home based family production model" worden de verdiensten van de vrouw en de kinderen als aanvullend beschouwd (Vanhaute, 1994, 482). Door de afhankelijkheidspositie van de producent kan de ondernemer de lonen laag houden, met alle sociale wantoestanden als gevolg. Thuisarbeid in onderaanneming komt voor de ondernemer aan heel wat vragen tegemoet. Voor de fabrikant zijn de belangrijkste drijfveren: de noodzaak snel te reageren op wijzigingen in vraag en aanbod en op prijsschommelingen, het uitblijven van technisch concurrentievoordeel van de fabrieksproductie, de lage arbeidsvergoedingen en de minimalisering van de productierisico's. De fabrikant dient niet te investeren in gebouwen, hij weet de arbeidsreglementeringen inzake arbeidsduur en hygiëne te omzeilen en doorkruist vormen van georganiseerde arbeidssolidariteit waardoor hij geen tegenspraak ontmoet bij schommelende stuklonen. Zijn ondernemersstrategieën maken het mogelijk een conjunctuurgevoelig beleid te volgen en de risico's af te schuiven op de producent.²

De groei van het thuisarbeidssysteem is langs twee zijden begrensd. Enerzijds kan de ondernemer de arbeidsinzet niet onbeperkt opdrijven. Er zit eveneens een grens aan de rek in de arbeidsvergoeding en flexibiliteit. De reglementering neemt toe en de arbeidsinspectie doet haar intrede vanaf 1934. De productiviteitskloof met de gemechaniseerde ateliers wordt te groot om het

². Verslag van de "Tweede Vlaamse Sociale Week, Leuven, 20-22 september 1909", *Het Volk*, p. 205.

concurrentievoordeel nog staande te houden. Anderzijds is de flexibiliteit van de huishoudelijke inkomensverwerving niet onbeperkt. Zolang het gezin een beroep kan doen op neveninkomsten, zijn betalingen onder het reproductieniveau 'toelaatbaar'. Een toenemende loonafhankelijkheid doet de druk toenemen om de lonen op te trekken. Op die manier vervalt het concurrentievoordeel waarvan de ondernemer lange tijd heeft kunnen gebruik maken (*Ibid.*, 462).

Kortom, deze vorm van gedecentraliseerde arbeid houdt voor de ondernemer dus heel wat voordelen in. Aan de kant van de arbeider dient door het wegvallen van de pluriforme inkomensbasis, het huishoudelijk inkomen verder aangevuld te worden. Dat de thuisarbeider geconfronteerd wordt met lange arbeidsdagen, lage arbeidsvergoedingen en ongezonde arbeidsomstandigheden, lijkt hem niet te deren of beter gezegd, het stelt hem voor een voldongen feit. De ondernemer houdt de knip op de flexibiliteit, met desastreuze gevolgen als resultaat voor de thuisarbeider. In de hiernavolgende paragrafen gaan we dieper in op de karakteristieken die de "de meest moordende van alle industrieën" kenmerken (De Winne, 1982, 50).³

We volgen twee benaderingen. Enerzijds bespreken we de casus van de Izegemse schoenmakerij, anderzijds proberen we deel te nemen aan het internationaal debat. Onder punt 2 worden de thuisarbeid en de verschuivingen in de organisatie van de arbeid kwantitatief benaderd. We baseren ons daarvoor op de industriële tellingen van 1846, 1896, 1910 en 1930, op de bevolkingsregisters en op de patentlijsten. Het kwantificeren van de thuisarbeid is evenwel een moeilijke onderneming. De bronnen zijn schaars en de resultaten zijn nooit correct te interpreteren. Het gevaar voor *undercounting* is dan ook niet veraf. Vooral de personen die maar tijdelijk of deeltijds in de huisnijverheid zijn ingeschakeld, glijpen vaak door de mazen van het net. Vóór 1896 zwijgen de tellingen zelfs volledig over het aandeel van de huisnijverheid in tal van industriële sectoren.

Onder punt 3 deel gaan we enerzijds in op de manier waarop de arbeid georganiseerd wordt (het systeem van onderaanneming) en anderzijds concentreren we ons op de gevolgen van dit systeem voor de thuisarbeider. Achtereenvolgens bespreken we de arbeidsduur, de lonen en de werkomstandigheden. Bij de lonen blijven we uitvoerig stilstaan, en dit om diverse redenen. Ten eerste omdat het bronnenmateriaal het mogelijk maakt daar uitvoerig op in te

³. Oorspronkelijke uitgave: Gent, 1902: "De arbeiderswetten gelden niet voor de huisindustrie, de meest moordende van alle industrieën, die de meeste misbruiken voortbrengt en het meest aan reglementering toe is".

gaan, en ten tweede omdat de lonen niet losgekoppeld kunnen worden van de flexibiliteit van het arbeidsproces en van de werktijd. Op die manier is het mogelijk na te gaan in welke mate de Izegemse schoenmakerij beantwoordt aan het gekende patroon van de *sweating industries*. In hoge mate zijn we voor dit deel van het onderzoek schatplichtig aan de getuigenissen van tijdgenoten, aan vakbondsverslagen en syndicale pamfletten. Dit zorgt ervoor dat het accent van dit artikel op de periode 1900-1920 ligt. Net in die periode kent de huisnijverheid een steile opmars en draait het *sweating system* op volle toeren. Over de periode daarvoor (1840-1900) is, behalve wat cijfergegevens (aan de hand van jaarverslagen van de Kamer van Koophandel en van de Stad Izegem), weinig geweten. Het in elkaar schuiven van deze diverse bronnen en de twee benaderingen maakt dat we tot een vrij realistisch beeld zijn gekomen van hoe de Izegemse casus in het totale kader moet worden ingepast.

2. ARBEID UIT EN THUIS

Het kwantificeren van de economische activiteit blijft een moeilijke en delicate zaak. Moeilijk, omdat de bronnen niet zomaar vergelijkbaar zijn en de officiële bronnen het aandeel van de thuisarbeid in de totale arbeidsinzet vóór 1896 onbesproken laten. De analyse van de huisnijverheid wordt extra bemoeilijkt door de grote zwijzaamheid van de tellingen. Enkel de industriële tellingen van 1896 en 1910 besteden aandacht aan de kwantificering van de huisnijverheid. Wanneer ze dan al resultaten geven, zijn ze vaak moeilijk correct te interpreteren. Wat doe je met arbeiders die maar tijdelijk of deeltijds in de huisnijverheid zijn ingeschakeld? De bronnen zijn evenwel de riemen waarmee een historicus roeit. Een aanduiding van de telcriteria kan verhelderend werken. Het kwantificeren van de huisnijverheid is ook delicaat omdat de onderzoeker een keuze moet maken inzake de invulling van het begrip arbeid.

Ik volg de brede benadering waarbij huishoudelijke tegenover niet-huishoudelijke arbeid wordt gesteld. In de tellingen en in de meest courante definieringen wordt huisnijverheid (*le travail à domicile*) omschreven als:

"le régime de la production décentralisée [...] le régime industriel dans lequel la production se trouve confiée à des ouvriers travaillant à la tâche, dans leur propre demeure, pour le compte d'un ou de plusieurs entrepreneurs".⁴

De nadruk ligt dus op het feit dat arbeid hoofdzakelijk, maar niet uitsluitend thuis wordt verricht en op de afhankelijkheid van één of meerdere fabrikan-ten. Thuisarbeid omvat alle groepen die binnen het globaal productiesysteem actief zijn: naast de thuisarbeiders (*les travailleurs à domicile pour le compte de fabricants*), zijn dit "les fabricants faisant fabriquer à domicile", "les intermédiaires entre les fabricants et les ouvriers à domicile", "le personnel ouvrier et les membres de famille, en atelier, occupé par les fabricants et les intermédiaires" en "le personnel ouvrier et les membres de famille occupés par les travailleurs à domicile".⁵ Tegenover thuisarbeid staat atelierarbeid en later fabrieksarbeid, of "personeel dat ten zetel zelf der inrichting te werk wordt gesteld".⁶ De zwijgzaamheid van de bronnen stelt de vorser bij de kwantificering van de huisnijverheid voor grote moeilijkheden. Oudere gegevens (vóór 1896) kunnen uit bevolkingsstatistieken en partiële tellingen worden afgeleid, of moeten langs indirecte weg worden berekend. Een mogelijke maar zeker niet waterdichte methode om dit euvel te omzeilen bestaat erin het verschil te berekenen tussen de totale arbeidsinzet op basis van de bevolkingsboeken en deze op basis van de patentlijsten. Huisnijverheid viel niet onder toepassing van de patentbelasting; enkel atelierarbeid werd belast (Bracke, 2000, 222).

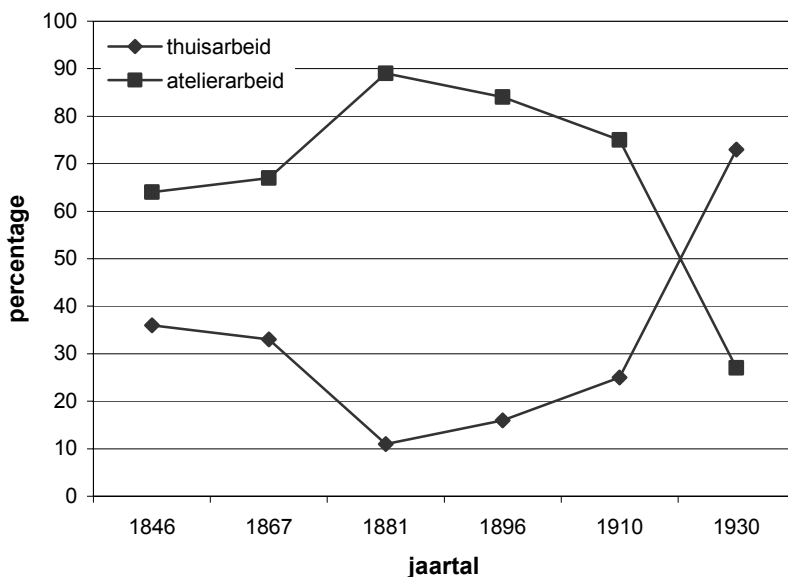
Bij de bevolkingsregisters moeten we rekening houden met tekortkomingen van de ambtenaar bij de registratie. Zelden oefent men in de 19de eeuw één beroep uit. Vrouwen staan vaak zonder beroep genoteerd, al is het vrijwel zeker dat zij deeltijds of voltijds in de huisnijverheid zijn ingeschakeld en op die manier het huishoudelijke inkomen aanvullen. Bovendien moet er ook rekening worden gehouden met de inbreng van arbeidskrachten uit de omliggende gemeenten. Het behoort dus tot de mogelijkheden dat de totale arbeidsinzet op basis van de bevolkingsregisters een vertekend beeld weergeeft. De kwaliteit en de waarde van de bevolkingsregisters als bron voor sociaal-economische geschiedenis hangt dus in grote mate af van de inspanningen die de lokale overheid zich troost om de registers op te stellen en bij te houden. Niet alleen de ambtenaar heeft een grote verantwoordelijkheid, ook

⁴ *Recensement de l'industrie et du commerce (31 décembre)*, Bruxelles, 1900, tome VIII, p. 163.

⁵ *Recensement de l'industrie et du commerce (31 décembre)*, Bruxelles, 1900, tome XVIII, pp. 83-86.

⁶ *Economische en sociale telling van 27 februari 1937*, boekdeel 1, p. 88.

de onderzoeker moet ertoe komen de foutenmarge bij het uittellen van deze registers zoveel mogelijk te reduceren. Bij de kwantitatieve invalshoek gaat speciale aandacht uit naar de verhouding mannen/vrouwen en naar de verhouding atelier/onderaanneming.

FIGUUR 1: HET AANDEEL VAN DE ATELIER- EN THUISARBEID IN DE IZEGEMSE SCHOENMAKERIJ (1846-1930)

Tot het midden van de 19de eeuw zijn heel wat mensen in Izegem voor hun inkomen (of toch ten minste een deel daarvan) afhankelijk van de linnennijverheid.⁷ In de kernregio's van de linnennijverheid zoals Roeselare en Tielt, waartoe Izegem behoort, is meer dan de helft van de beroepsbevolking werkzaam in de vlasverwerking. De crisis van 1840-1850 komt hard aan. In Izegem vindt een opmerkelijke substitutie plaats van de linnennijverheid naar de schoennijverheid.

Vrij vroeg in de 19de eeuw profileert de schoenmakerij zich als een activiteit die vooral thuis wordt uitgeoefend, hoewel het productieproces in onderaan-

⁷ In 1843 zijn er 581 wevers en 2250 spinsters, en daarbij nog eens 1540 mensen die in de lijnwaadnijverheid aan handenarbeid deden (502 weefgetouwen en 2457 spinnenwielen). In 1849 telt Izegem vijf kantwerkscholen met *circa* 400 leerlingen en 300 personen werken thuis.

neming nog lang niet op grootschalige basis wordt georganiseerd zoals dat vanaf het laatste kwart van de 19de eeuw wel het geval is. In 1846 is bijna twee derden van alle schoenmakers als thuisarbeider werkzaam.⁸ Op dat ogenblik zijn nog geen vrouwen in het arbeidsproces te vinden. Zij vinden hoofdzakelijk hun bezigheid in andere activiteiten zoals kantklossen en spinnen. In de bevolkingsregisters van 1847 staan 380 personen als schoenmaker geregistreerd. Volgens de industriële telling van 1846 is dat de helft minder (192). Omdat de telling van 1846 geen rekening houdt met de huisnijverheid en door de al te lage opgaven van de telplichtigen, mogen we aannemen dat de resultaten eerder minima aangeven (De Belder & Vanhaute, 1993, 123-124). Op dat moment wordt nog vooral voor de lokale markt gewerkt. De grootste concentratie aan schoenmakers vinden we terug in de grootsteden. Hoe groter de stad, hoe meer schoenmakers er nodig zijn om te voldoen aan de lokale behoeften.

Twintig jaar later (1867) is het aantal schoenmakers toegenomen (van 380 in 1846 naar 551).⁹ Het aandeel van de thuisarbeiders is zo goed als *status-quo* gebleven. Wat de exacte verhouding tussen vrouwelijke en mannelijke thuisarbeiders betreft, is het koffiedik kijken. Zeven vrouwen staan in de bevolkingsregisters van 1867 als 'bottinestikster' genoteerd. Gilles De Pélichy raamt het aantal schoenmakers in die periode op 600, waarvan 200 vrouwen (Gilles De Pélichy, 1900, 21). De arbeidsinzet blijft de daaropvolgende jaren *crescendo* gaan. In 1881 zijn er opnieuw ongeveer de helft meer schoenmakers dan in 1867. In de Izegemse schoenmakerij werken nu 812 arbeiders. Meer dan 10% van de totale arbeidsinzet bestaat uit vrouwen. De thuisarbeiders zijn overduidelijk in de meerderheid. Bijna 90% van alle schoenmakers werkt in onderaanneming.¹⁰ Hoe is deze ontwikkeling te verklaren? Vanaf 1870 wordt het productieproces anders georganiseerd. De arbeidsspecialisatie doet haar intrede en dat heeft een weerslag op de manier waarop de arbeid wordt georganiseerd. De *complete* schoenmaker, die vroeger het volledige productieproces voor zijn rekening nam, heeft afgedaan. Voortaan voeren specialisten elk een bepaalde fase van het productieproces uit. De afwerking van de schoen wordt door de thuiswerkende schoenmaker verricht. Aangezien ook de stiksters, die de lederen onderdelen aan elkaar naaien, thuis werken, worden alleen nog de voorbereidende activiteiten (kappen en snijden van het leder) in het atelier uitgevoerd. De groep atelierarbeiders maakt op die

⁸. SAI, *Bevolkingsregisters van de stad Izegem 1847; Rollen van de patentbelasting: 1847.*

⁹. SAI, *Bevolkingsregisters van de stad Izegem: 1867.*

¹⁰. SAI, *Bevolkingsregisters van 1881; Doubles des rôles des contributions directes de l'exercice 1881: droit de patente.*

manier nog slechts een klein aandeel (10 à 15%) uit van de totale arbeidsinzet.

De industriële tellingen van 1896 en 1910 nemen, in tegenstelling tot voorgaande nijverheidstellingen, de huisnijverheid wel op in de telresultaten. Dat maakt het een stuk makkelijker om het aandeel van de huisnijverheid te berekenen én de verhouding tussen het aantal vrouwelijke en mannelijke thuisarbeiders te reconstrueren. Voor het eerst gaat het om bronnen met een officieel karakter waarvan de telresultaten als behoorlijk betrouwbaar mogen worden beschouwd. De telling van 1896 toont aan dat het aantal schoenmakers in Izegem behoorlijk is gestegen. In de sterk expanderende schoennijverheid verdienen op dat moment 1424 mensen hun broodwinning.¹¹ Het contingent thuisarbeiders is goed voor meer dan 80% van de globale arbeidsinzet. Bijna 14% (1178) van alle thuisarbeiders-schoenmakers in België (8415 in 1896) werkt voor een Izegemse ondernemer.¹² De belangrijkste schoencentra, naast Izegem, die met een behoorlijke groep thuisarbeiders werken zijn: Lier (400), Poperinge (200), Leuven (800), Herve, Verviers en omgeving (600) en Binche en omgeving (600).¹³ Het luxecachet dat typisch is voor de Izegemse schoen, is de voornaamste reden waarom hoofdzakelijk met thuisarbeiders wordt gewerkt. Deze sterke concentratie blijft ook in 1910 gehandhaafd: van de 6636 thuisarbeiders in de Belgische schoenmakerij werken er 1150 (17%) in Izegem.¹⁴ In 1910 telt de Izegemse schoenmakerij 1531 arbeiders. De thuisarbeiders blijven met iets meer dan 75% de grootste groep onder de Izegemse schoenmakers. Het aandeel van de mannen is precies even groot als in 1896.

De thuisarbeid floreert tijdens het laatste kwart van de 19de eeuw en het eerste kwart van de 20ste eeuw. In 1910 tellen we 24000 werknemers meer in de huisnijverheid dan in 1896, een toename van 17% (Vanhaute, 1994, 479). Deze groei wordt gedragen door een grotere vraag naar mode- en conjunctuurgevoelige artikelen. De gunstige conjunctuur van de jaren 1920 stimuleert die vraag nog verder. Ondanks de moordende concurrentie van de goedkope (vnl. buitenlandse) machinaal vervaardigde schoen bestaat er op dat

¹¹. *Recensement général des industries et des métiers (31/10/1896)*, Bruxelles, 1900, vol. I, pp. 154-156.

¹². *Recensement général des industries et des métiers (31/10/1896)*, Bruxelles, 1900, vol. I, pp. 154-156.

¹³. *Recensement général des industries et des métiers (31/10/1896)*, Bruxelles, 1900, vol. XVIII, p. 146.

¹⁴. *Recensement général des industries et des métiers (31/10/1896)*, Bruxelles, 1900, vol. VI, p. 131.

moment – en niet alleen in Izegem – een afkeer tegenover het gebruik van machines in de schoenmakerij. De meeste schoenmakersateliers werken met een beperkt aantal arbeiders en hebben bijgevolg niet de behoefte om te mechaniseren. Dit komt overduidelijk tot uiting wanneer we de verhouding berekenen van het aantal schoenfabrieken ten opzichte van het aantal fabrikanten dat met thuisarbeiders produceert. In 1896 en 1910 bedraagt die verhouding respectievelijk 1,26% en 2%. Slechts een minimaal gedeelte van de Belgische schoenfabrikanten durft of wil op dat ogenblik de stap naar de mechanisatie zetten. In 1896 telt België slechts 16 gemechaniseerde schoenfabrieken. Negen van de 16 schoenfabrieken liggen in Brabant, drie in Luik, twee in Henegouwen en één in Antwerpen en Oost-Vlaanderen. Geen enkele mechanische schoenfabriek bevindt zich op dat moment in West-Vlaanderen en dus ook niet in Izegem.¹⁵ Wel zijn er volgens de telling van 1896 al acht stoommachines in gebruik in de Izegemse schoenmakerij.¹⁶ De eerste stoommachine komt er in 1887.¹⁷ In 1910 is het aantal gemechaniseerde schoenfabrieken in België gestegen tot 134.¹⁸ Zowel de provincie Brabant als de provincie Henegouwen tellen elk 43 schoenfabrieken. West-Vlaanderen en Oost-Vlaanderen hinken met respectievelijk zeven en negen schoenfabrieken een heel stuk achterop.¹⁹ In 1910 telt Izegem vier gemechaniseerde schoenfabrieken. Ze stellen een zesde van het totaal aantal arbeiders te werk.²⁰ Van de zeven gemechaniseerde schoenfabrieken die West-Vlaanderen in 1910 rijk is, staan er vier in Izegem, twee in Tielt en één in Torhout.²¹

Vanaf het laatste decennium van de 19de eeuw worden een aantal taken van de schoenmaker vervangen door machines, zonder te tornen aan de kwaliteit van de schoenen. Het bekomen van een hoger productieritme en het verlagen van de kostprijs onder de moordende druk van de buitenlandse concurrentie zijn de directe drijfveren achter dit proces. De introductie van het mechani-

¹⁵ *Recensement général des industries et des métiers (31/10/1896)*, Bruxelles, 1900, vol. VI, p. 101.

¹⁶ *Recensement général des industries et des métiers (31/10/1896)*, Bruxelles, 1900, vol. I, pp. 154-155.

¹⁷ SAI, *Fonds G.O.H.*, dossier 28; SAI, *Notulen van het College van Burgemeester en Schepenen*, 8 oktober 1887, folio 24 (verso) – 26 (recto).

¹⁸ *Recensement de l'industrie et du commerce (31/12/1910)*, Bruxelles, 1919, vol. VIII, p. 509. Het aantal schoenfabrikanten dat in onderaanneming laat werken, bedraagt op dat moment 7548.

¹⁹ *Recensement de l'industrie et du commerce (31/12/1910)*, Bruxelles, 1919, vol. VI, pp. 372-374.

²⁰ *Recensement de l'industrie et du commerce (31/12/1910)*, Bruxelles, 1919, vol. V., p. 507.

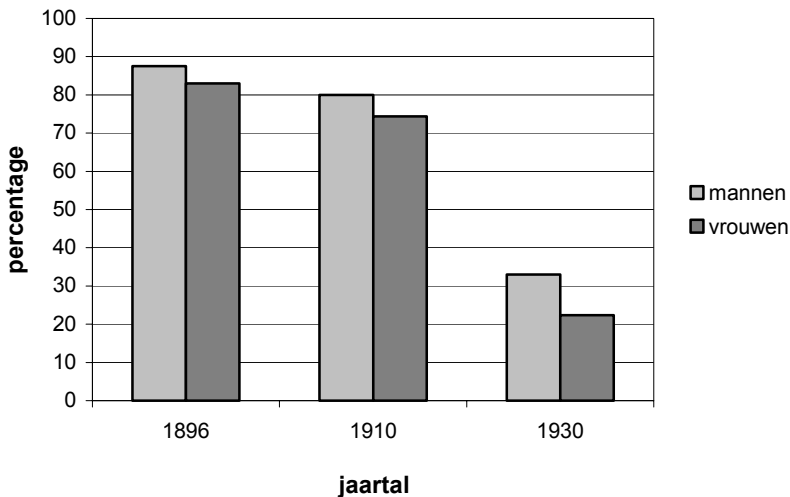
²¹ *Recensement de l'industrie et du commerce (31/12/1910)*, Bruxelles, 1919, vol. V., pp. 507-510.

satieproces heeft net als de intrede van de arbeidsspecialisatie een verregaande invloed op de manier waarop de arbeid wordt georganiseerd. De inventieve geest creëert gaandeweg voor ieder productieonderdeel machines. Eens het stadium van de mechanisatie zich doorzet, wordt de fabriek een verzamelplaats van specialisten. Iedere fabrieksarbeider heeft binnen dit gesegmenteerde systeem zijn taak. Het aantal schoenmakers dat nog thuis werkt, gaat dan ook snel dalen. De nijverheidstelling van 1930 illustreert dit gegeven maar al te goed. De resultaten van de telling van 1930 zijn slechts gedeeltelijk en samenvattend gepubliceerd. Aan de hand van de originele telformulieren wordt het toch mogelijk de huisnijverheid te kwantificeren. Het aandeel van de thuisarbeiders in de totale tewerkstelling daalt sterk tussen 1910 en 1930: van 3/4 naar ruim 1/4. In 1930 telt de Izegemse schoennijverheid 2364 arbeiders en 73 schoenmakersbazen en schoenfabrikanten.²² Onder de arbeiders bevinden zich 40% (954) vrouwen. In vergelijking met 1910 betekent dit een verdubbeling. Circa één derde van de vrouwen werkt thuis, 1% als bediende, 65% als fabrieksarbeidster en de overige 1% valt onder de categorie *leden van het huishouden*. Bij de mannen zijn de verhoudingen als volgt: *leden van het huishouden* (3%), bedienden (6%), fabrieks- of atelierarbeiders (69%) en de thuisarbeiders als laatste groep vertegenwoordigen 22%. Zowel bij de mannen als bij de vrouwen werkt de overgrote meerderheid (respectievelijk 69% en 64%) van de arbeiders voortaan in de schoenfabriek.

De sterke achteruitgang van de huisnijverheid is het gevolg van een opkomende mechanisatie. De massale stap naar de mechanisatie komt er vooral in de jaren die onmiddellijk volgen op 1926. In 1930 telt België immers al 403 gemechaniseerde schoenfabrieken. De economische conjunctuur van het einde van de jaren 1920 verklaart in grote mate deze snelle aangroei van schoenfabrieken. Ondanks het feit dat de mechanisatie zich doorzet, blijven in 1930 in België nog 2.656 fabrikanten met thuisarbeiders werken. Ten opzichte van de overige provincies telt West-Vlaanderen heel wat fabrikanten die in onderaanneming laten werken, zowat 45% van de negen provincies samen (Colard, 1939, 115-117). De thuisarbeiders in de West-Vlaamse schoennijverheid blijven tot aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog vrij goed vertegenwoordigd. In 1961 wordt in de schoot van het West-Vlaams Economisch Studiebureau een commissie "Schoennijverheid" opgericht die een enquête organiseert. Er wordt onder andere gepeild naar de toestand vóór de Tweede Wereldoorlog. Volgens deze gegevens maken de

²² ARA, *Handels- en nijverheidstelling 1930*, nos. 855-856: Izegem. (voor alle gegevens die verband houden met de arbeidsinzet in de Izegemse schoenmakerij in 1930).

thuisarbeiders in 1938 nog ongeveer 38% van de totale arbeidsinzet uit. Het aandeel van de mannen is op dat ogenblik aanzienlijk en loopt op tot 63%.²³ Ongeveer driekwart van de geënquêteerde bedrijven ligt in Izegem. Naarmate de omvang van de onderneming toeneemt, verdwijnt het ambachtelijk karakter en wordt er minder een beroep gedaan op thuisarbeiders. Het aantal thuisarbeiders ligt dan ook hoger in de omliggende gemeenten zoals Tielt, Emelgem en Ardoois dan in Izegem zelf.

FIGUUR 2: HET AANDEEL VAN DE THUISARBEIDERS ONDER DE MANNELIJKE EN VROUWELIJKE IZEGEMSE SCHOENMAKERS (UITGEDRUKT IN PERCENTAGE)

Er valt een aantal tendensen af te lezen uit de besproken periode 1840-1940. Ten eerste stijgt het aandeel van de huisnijverheid in de Izegemse schoenmakerij naar een piek van 85 à 90% in het laatste kwart van de 19de eeuw. De schoenmakerij in onderaanneming is opvallend sterk geconcentreerd in Izegem. Vanaf het tweede kwart van de volgende eeuw zet zich een neerwaartse trend in: van 75% in 1910 daalt het aandeel thuisarbeiders spectaculair naar ruim een vierde van de totale arbeidsbezetting in 1930. Ten tweede is tot aan de Eerste Wereldoorlog ruim 80% van zowel de mannelijke als de vrouwelijke arbeidskrachten in de Izegemse schoenmakerij actief als thuisarbeider. Onder de thuisarbeiders blijven de mannen in absolute cijfers in de

²³ S.n. *De schoennijverheid in West-Vlaanderen*, W.E.R., Brugge, 1961, pp. 20-22.

meerderheid. Het aantal thuisarbeidsters neemt pas toe na de Eerste Wereldoorlog. Het mechanisatieproces dat in de Izegemse schoenmakerij tijdens het interbellum tot volle ontwikkeling komt, verklaart in belangrijke mate de sterk terugval van het aantal (mannelijke) thuisarbeiders. De fabricage en afwerking van de schoen, dat voorheen enkel door mannelijke thuisarbeiders gebeurde, wordt gemechaniseerd en doet de vraag naar die laatste groep afnemen.

3. PRODUCTIE EN LONEN

3.1. Organisatie van de productie

In dit hoofdstuk bespreken we de manier waarop de productie en arbeid wordt georganiseerd. De schoenmakerij in onderaanneming behoudt lange tijd eenzelfde organisatie die steunt op drie pijlers: de ondernemer, de tussenpersoon en de schoenma(a)k(st)er. Deze organisatievorm geldt bij uitstek voor de huisnijverheid. Alle drie de componenten zijn van elkaar afhankelijk en vormen een systeem waarin de thuiswerkende schoenmaker de speelbal is van de andere partijen. De eerste pijler – de ondernemer – kan het best omschreven worden als diegene die de grondstoffen aankoopt en aan de arbeider levert, die de bestellingen ontvangt, ze uitvoert en die bijgevolg ook toegang heeft tot de markt. Hij is zowel een industrieel als een handelaar. Indien hij zelf geen schoenen maakt, bestuurt hij zijn werkplaats of fabriek. Hij ziet toe op het werk van de stukwerker, staat in voor de verdeling van de grondstoffen en modellen, en controleert de uitvoering van de bestellingen. Hij is meer dan 'aankoper' en 'verkoper', hij zorgt ook voor nieuwe modellen. In die zin is hij een industrieel. Aan de andere kant, levert hij de afgewerkte schoenen aan kleinhandelaars en treedt hij zo op als handelaar (Gilles De Pélichy, 1900, 44; Douxchamps, 1905, 26-27).

Tussen de producent en de ondernemer of diegene die toegang heeft tot de markt zit vaak nog een meestergast of een meesteres die fungeert als tussenpersoon. Hij/zij is de tweede component binnen de organisatie van de huisnijverheid en superviseert – meestal in afwezigheid van de ondernemer – de werkverdeling en de inontvangstneming van het uitgegeven werk (Gilles De

Pélichy, 1900, 45).²⁴ Alles wordt nauwkeurig genoteerd in het werkboekje van de thuisarbeiders. Daarin staan naast het ontvangen en het ingebrachte werk, de werkreglementen en het loon dat men voor het geleverde werk ontvangt. Voor de ondernemer is het belangrijk dat hij het gewicht en de kwaliteit van de grondstoffen kan controleren wanneer de thuisarbeider de afgewerkte schoenen of onderdelen binnenbrengt. Hierdoor behoudt de ondernemer toezicht op het correcte gebruik van de materialen. De ondernemer heeft vrij snel de vakkundigheid van de thuisarbeiders door en houdt hiermee rekening wanneer hij de werkopdrachten toekent.

De derde en belangrijkste schakel binnen het radarsysteem vormt de thuisarbeider. De thuisarbeider werkt in onderaanneming en is dus afhankelijk – voor loon en grondstoffen – van een ondernemer in wiens opdracht hij werkt. Tussen de thuisarbeider en de ondernemer die hem de grondstoffen levert, bestaat wel een afhankelijkheidsrelatie, maar van een langdurig en exclusief arbeidscontract is geen sprake. De thuisarbeider kan immers voor meer dan één ondernemer werken. Het enige wat de thuisarbeider aan de ondernemer bindt, is de huur van het materiaal. Vanaf *circa* 1870 staat de ondernemer niet langer in voor het verschaffen van benodigdheden zoals draad, was en nagels. De ondernemer voert deze maatregel in om verspilling tegen te gaan. Mogelijk houdt dit verband met de economische laagconjunctuur die start in 1872. De schoenmaker moet zelf zijn outillage bekostigen. Een groot deel van de werktuigen (hamer, els, priemen,...) heeft een lange levensduur wat de druk op het loon van de thuiswerkende schoenmaker niet al te groot maakt. Naalden, draad, was, nageltjes, schuurpapier,... behoren vanaf 1870 tot de 'vaste' uitgaven van een schoenmaker (Douxchamps, 1905, 79).²⁵ De stiksters kopen of huren hun naaimachine, al zal het eerste geval tijdens de 19de eeuw en het prille begin van de 20ste eeuw minder voorkomen (*Ibid.*, 35). Voor een naaimachine is binnen het krappe budget van de thuisstikster niet altijd plaats. Dat de afbetaling van een dergelijke naaimachine zwaar op het gezinsbudget drukt, hoeft geen betoog:

²⁴ Toch is dit volgens De Pélichy eerder uitzondering dan regel: "Au sens strict des mots le sous-entrepreneur n'existe pas dans le métier de la cordonnerie, [...]. Il n'existe pas non plus d'intermédiaires entre le patron et les travailleurs, quoique, exceptionnellement, certains découpeurs jouent quelque peu ce rôle en distribuant le travail aux ouvriers en l'absence du patron ou grâce à la négligence de celui-ci".

²⁵ Wekelijks mogen deze uitgaven op 1,50 à 1,75 fr. geschat worden of 10% van het loon.

"Bijna geen enkel ambacht vraagt meer kosten dan dit van bottinstekster. Een kostelijke machien, waar weinig rekening wordt van gehouden in het opmaken der loonen. Dan al de toebehoorten. Wat blijft er over na eene volle week werken".²⁶

De thuisarbeider is dus ook eigenaar van een deel van de productiemiddelen. Daarnaast nemen verlichting en verwarming nog een hap uit het inkomen van de thuisarbeider. Doordat de thuisarbeiders verplicht worden werktuigen en machines te kopen, worden de risico's van de fabrikant nog minder groot en kan hij zijn kapitaal nog sneller uit het productieproces halen. Aan de kant van de arbeider wordt de druk op de al niet bijster hoge lonen op die manier nog groter.

"Al die uitsparingen bijna gebeuren op den rug der werkster. Zij moet een grooter en duurder vertrek huren om harer stiel te kunnen oefenen [...]. Zij heeft de kosten van vuur en licht [...]. In veel stielen leveren de werksters de spelden, de naalden en het garen. Die aftrok belooft soms tot 10% van hun dagloon. De thuisarbeider moet haar naaimachines kopen of huren [...]."²⁷

In 1898 wordt de wet op het werkreglement ingevoerd. Hierin zijn een aantal rechten en plichten van de arbeiders en van de ondernemers vastgelegd (Gilles De Pélichy, 1900, 78-83; Banneux, 1903, 20). De thuisarbeider wordt via het werkboekje op de hoogte gebracht van deze bepalingen. Kenmerkend voor de huisnijverheid is dat de indienstneming in principe van onbepaalde duur en niet exclusief is. De Izegemse ondernemers kondigen de thuisarbeiders op voorhand (8 of 14 dagen) aan wanneer ze zullen worden weggezonden. Soms gebeurt dit ook zonder vooropzeg, wat evenwel geen aanleiding geeft tot schadeloosstelling. De oorzaken die aanzet kunnen geven tot wegzending staan gestipuleerd in het werkreglement. Diefstal, dronkenschap, ruzie, beledigingen en ernstige fouten bij de uitvoering van het werk, kunnen één van die redenen zijn. Als de thuisarbeider zelf beslist op te stappen, moet hij geen vooropzeg geven. De thuisarbeider is er enkel aan gehouden binnen de acht dagen het werk af te werken dat hem is toevertrouwd. Wanneer de thuisarbeider schade toebrengt aan de grondstoffen of de opgelegde taken niet naar behoren uitvoert, kan hij beboet worden. Insnijdingen en schrammen in het leder, gebrekkige afwerking van de schoen, het niet opvolgen van de instructies of het te laat binnenbrengen van het uitgegeven werk, e.d. kunnen aanleiding geven tot het uitdelen van boetes die variëren van 10 tot 25 ct. Normaliter mogen de boetes niet hoger oplopen dan 1/5 van het dag-

²⁶. Archief ACW Izegem, *Pamflet van het Verbond der Christene Schoen- en Lederbewerkers van België*, (05/01/1912).

²⁷. "Tweede Vlaamsche Sociale Week, Leuven, 20-22/09/1909", *Het Volk*, p. 206.

loon. Wanneer frauduleuze praktijken worden vastgesteld, kan de ondernemer de thuisarbeider meteen ontslaan.

De schoenmakers, stiksters en talonovertreksters die thuis werken, hebben geen werknemers onder zich die tegen betaling voor hen werken, tenzij vrouw en kinderen. Vrouwen en kinderen die hun man/vader bijstaan in het productieproces reken ik wel tot de groep van de thuisarbeiders, maar ik beschouw hen niet als arbeiders die in onderaanneming werken voor hun echtgenoot/vader. Bovendien valt het regelmatig voor dat de familieleden voor een andere ondernemer werken, zodat er helemaal geen sprake is van een afhankelijkheidsrelatie tussen de leden van een gezin. Het komt ook weinig voor dat de thuisarbeiders zich groeperen om thuis te werken. Is dat toch het geval, dan bestaat er geen enkel verband van ondergeschiktheid of afhankelijkheid. Ook een ervaren schoenmaker die een leerjongen het ambacht aanleert, is niet de werkgever van deze leerjongen. Het contract dat tussen beide bestaat, heeft alleen betrekking op het aanleren van het ambacht. Als de leerjongen een loon krijgt uitbetaald, dan gebeurt dit door de ondernemer in wiens opdracht de schoenmaker werkt die aan de jongen het ambacht aanleert (Gilles De Pélichy, 1900, 38-42). De leerling-schoenstiksters daarentegen werken wel in onderaanneming van de stiksters die hen de nodige kennis aanleren. De meesteressen-stiksters betalen aan deze leerlingen een vergoeding die varieert naargelang de graad van bekwaamheid die wordt bereikt (*Ibid.*, 39-40).

3.2. Lange arbeidsdagen

In het begin van de 20ste eeuw barst het debat rond de huisnijverheid in alle hevigheid los. De excessen van dit doorgedreven uitbuitingssysteem worden door tal van tijdgenoten uitvoerig beschreven (Vandervelde, 1903, 68-93; Verhaegen, 1912; De Winne, 1982). De lange arbeidsdagen, lage lonen en de ongezonde arbeidsomstandigheden staan centraal in tal van literatuur rond het *sweating system*. Eén van de grote drijfveren van de fabrikant achter dit productiesysteem is dat hij onder andere alle reglementeringen inzake arbeidsduur weet te omzeilen.

Pas in 1934 wordt in België de eerste wet aangenomen ter reglementering van het systeem van onderaanneming in industriële sectoren. Het betreft maatregelen in verband met minimumlonen en werkhygiëne, niet de arbeids-

duur (Vanhoute, 1994, 465). Door de lage lonen die uitbetaald worden, zien de thuisarbeiders zich wel verplicht lange werkdagen van 14 à 15 uur (en zelfs meer) te kloppen. Bovendien betekent het heen-en-weergeloopt van de fabriek naar huis en omgekeerd om de opdrachten op te halen heel wat tijdverlies. Volgens P. Verhaegen zijn de lange werkdagen karakteristiek voor de huisnijverheid, zelfs in periode van normale productie. Een doorsnee werkdag in de huisnijverheid schommelt tussen 13 en 15 uur per dag. In periodes dat de productie wordt opgedreven, zijn zelfs 16 en 18 werkuren per dag geen uitzondering (Verhaegen, 1912, 48). Volgens enkele Engelse auteurs betekende het begrip *sweating system* niets anders dan "overwork" (Cotelle, 1904, 118). Lage lonen en een extreem hoge arbeidsduur houden de productiekosten laag, en daar is het voor de fabrikant in de eerste plaats om te doen. Het brengt hem in een uitermate voordelige positie ten opzichte van de *moderne* productiesystemen.

Concrete bronnen die het mogelijk maken de arbeidsduur van de thuiswerkende schoenmakers te reconstrueren, zijn nauwelijks voorhanden. Er zijn een aantal neergeschreven observaties van tijdgenoten en er zijn de industriële tellingen van 1896 en 1910, maar vaak schieten deze bronnen tekort. Eén van de oorzaken van deze lacune is dat de thuisarbeiders zich niet organiseren om de gevolgen van het uitbuitingssysteem aan te klagen. Op die manier zijn minder sporen terug te vinden in vakbondsverslagen, pamfletten, e.d.m., en komen ze minder aan het licht. P. Verhaegen (1912, 13) zegt hierover:

"L'exploitation de ces faibles se fait d'une manière cachée".

In de schoenmakerij zijn arbeidsuren minder strikt geregeld. Waar de thuiswerkende schoenmakers en stiksters met leerjongens en -meisjes werken, wordt toch een zekere regelmatigheid aan de dag gelegd (Gilles De Pélichy, 1900, 112-113; Colard, 1939, 98; Genart, 1906, 285-286; Douchamps, 1905, 82-83). In de zomer (van 1 april tot 1 oktober) beginnen de schoenmakers al om 5 uur om tot 8 uur 's avonds door te werken. Tijdens de wintermaanden wordt om 7 uur 's morgens begonnen en zit de dagtaak er om 9 of 10 uur 's avonds op. Rekening houdend met de werkonderbrekingen (2,5 uur tijdens de zomermaanden en 1,5 uur tijdens de wintermaanden), bedraagt het aantal gepresteerde uren gemiddeld 13 uren. De vraag is of de thuisarbeider zelf wel de tijd vindt en er behoefte aan heeft om zich aan deze werkonderbrekingen te houden. Veel hangt natuurlijk af van de thuisarbeider zelf en van de ondernemer waarvoor hij werkt. Oorspronkelijk zit net daarin ook een stukje vrijheid van de thuisarbeider: wil hij veel verdienen, dan kan dat,

maar dan moet hij de arbeidsintensiteit en de arbeidsduur opdrijven. Hij kan de arbeidsduur zolang rekken als hij het zelf nodig acht. Volgens T. Cotelle is de ondernemer lange werkdagen gaandeweg als een wetmatigheid gaan bepalen, zonder evenwel de lonen op te trekken. Dus ook diegene die aanvankelijk niet zolang wilden werken, werden het slachtoffer van lange werkdagen (Cotelle, 1904, 44, 118-119). De leerjongens en -meisjes (vanaf 11 of 12 jaar) zijn eveneens aan deze lange werkdagen van 12 uur of meer onderworpen, veelal doorgebracht in ongezonde en weinig riante werkomstandigheden. Charles Gilles De Pélichy bestudeert in 1896 een Izegemse schoenmakersfamilie waarvan de vader, de moeder en de oudste dochter in de schoenmakerij actief zijn. De vader werkt gemiddeld 12,5 uur per dag, de dochter een half uur minder. Zij is pas 15. De moeder houdt zich, naast het huishouden, nog 3,5 uur per dag bezig met het maken van kinderschoenen. De vader doet daarnaast een beroep op een leerjongen van 13 jaar. De leerjongen werkt 10,5 (winter) tot 12 uur (zomer) per dag (Vandenberghé, 1988, 51).²⁸

De arbeidsduur in de huisnijverheid reconstrueren op basis van de industriële tellingen heeft veel van een nattevingerpolitiek. Meestal geven de arbeiders variabele arbeidsuren op. Volgens de industriële telling van 1896 werkt 2/3 van de thuisarbeiders gemiddeld 10 à 12 uur per dag. Zowat 40% van hen presteert dagelijks 11 à 11,5 werkuren (Colard, 1939, 108). Een volle werkweek telt ongeveer 70 à 75 arbeidsuren. Zo blijkt uit een pamflet van het 'Verbond der Christene Schoen- en Lederbewerkers van België', daterend uit 1912:

"Zorgt gij allen, gij vooral t' huiswerksters, dat na een week werkens, soms na 70 tot 75 uren arbeid gij een behoorlijk loon hebt verdiend boven uwe toebehoorten".²⁹

De arbeidsduur wordt niet alleen bepaald door de ondernemer en door de thuisarbeider, maar ook de grillen van de markt spelen een belangrijke rol. De schoenmakerij is uitermate onderhevig aan seizoensschommelingen (Gilles De Pélichy, 1900, 115-116; Banneux, 1903, 316). In de maanden februari, maart, april en mei wordt de productie, de arbeidsintensiteit en arbeidsduur een flink stuk opgedreven. Tijdens deze maanden en vooral met Pasen zijn de schoenmakers volop bezig met het maken van zomerschoenen en moeten ze zich schrap zetten om de vele bestellingen tijdig af te werken.

²⁸. Het werk van R. Vandenberghé is een bewerking van: C. Gilles De Pélichy (1896, 137-188).

²⁹. Archief ACW Izegem, *Pamflet van het Verbond der Christene Schoen- en Lederbewerkers van België*, (05/01/1912).

Maar niet alleen in deze periodes drijft de schoenmaker de arbeidsduur op. Met het einde van de week in zicht, steekt de schoenmaker – uit noodzaak – nog een tandje bij. Vrij regelmatig werken de schoenmakers 's nachts door. Meestal wordt de vrijdagnacht, sporadisch ook de donderdagnacht, de klok rond gewerkt om de schoenen tijdig af te krijgen voor de zaterdagmarkten. In andere plaatsen werkt men dan weer de zaterdagnacht door en zelfs de zondagmorgen (Gilles De Pélichy, 1900, 112-113). Tussen 15 juli en 15 september nemen de bestellingen af. Vanaf half september, met een piek in oktober beginnen de schoenmakers met het maken van winterschoenen. December en januari zijn opnieuw rustige maanden. Het laagseizoen maakt de brug tussen de zomer- en wintercollectie en gaat gepaard met een gedeeltelijke werkloosheid onder de schoenmakers. De ondernemers stellen zich veeleisender op, geven minder werk uit in één keer en doen een beroep op minder thuisarbeiders. Het laagseizoen biedt de ondernemer op die manier de mogelijkheid zich te ontdoen van de middelmatige arbeiders (Verhaegen, 1912, 20). Het fenomeen van de periodieke werkloosheid komt frequenter voor naarmate de mechanisatie toeneemt. De productiesnelheid ligt veel hoger en tijdens het laagseizoen komt het geregeld voor dat er maar twee à drie dagen per week wordt gewerkt.

Naar een schatting van Gilles De Pélichy wordt in de Izegemse schoenmakerij gemiddeld 293 dagen per jaar gewerkt. (Vandenberghe, 1988, 51).³⁰ Welke dagen werken de schoenmakers niet? De opgedreven arbeidsduur op het einde van de week brengt met zich mee dat de zondag gerust wordt en op maandag meestal evenmin wordt gewerkt (Gilles De Pélichy, 1900, 113; Banneux, 1903, 34, 314; Douxchamps, 1905, 83; Genart, 1906, 285). Dit principe lijkt in alle schoencentra van toepassing te zijn. De werkweek begint in principe de dinsdagmorgen. Voor veel schoenmakers betekent het binnenbrengen van de afgewerkte schoenen en het opstrijken van het loon op zaterdag het startsein van een 'zuippartij', die duurt tot maandagavond (Vroman, 1957, 5). Naast iedere zondag en maandag, zijn er nog een aantal feestdagen waarop de schoenmakers niet werken (Gilles De Pélichy, 1900, 114). Met Pasen wordt drie dagen niet gewerkt, met Pinksteren en Allerheiligen evenmin. De Izegemse kermisweek en het feest (25 oktober) van de patroonheilige van de schoenmakers, Sint-Crispijn, zijn eveneens gelegenheden waarop

³⁰. T. Cotelle (1904, 127) zegt in dit verband: "Les femmes, lorsqu'elles sont employées à la confection pour dames, elles peuvent compter sur une moyenne de 230 jours de travail". Een belangrijke opmerking die ik hierbij moet maken is dat het zgn. *morte saison* het aantal arbeidsdagen per jaar gevoelig naar beneden haalt, zeker in die sectoren die modegevoelige producten voortbrengen.

alle activiteit gestaakt wordt. Daarbij komen nog Nieuwjaarsdag, het feest van Sint-Anna (patroonheilige van de stiksters), carnaval, de verkiezingen en andere politieke evenementen, begrafenissen van ouders, vrienden, geboortes, huwelijken, enz. In tegenstelling tot de schoenmakers, werken de 'bottinestickers' wel op maandag (*Ibid.*, 114).

Mogelijke manieren om de zondag en de maandag door te brengen zijn het volgen van lessen in het maken van schoenen, blijspelen, volkssporten, enz. De schoenmakers die op het platteland of net buiten de stadskern wonen – in Izegem is die groep zeker talrijker dan elders (*Ibid.*, 117) – kunnen tijdens de 'vrije' dagen op hun akkertje werken: ploegen, aardappelen planten, zaaien, oogsten,... Deze agrarische activiteiten vullen het huishoudelijk inkomen aan. De vrouwelijke arbeidskrachten in de schoenmakerij houden zich op de 'vrije' dagen veeleer bezig met het huishouden (*Ibid.*, 116-117). Vooral de katholieken kijken er nauwgezet op toe dat de arbeiders de verletdagen op een 'zedelijke' manier doorbrengen.

3.3. Het *truck-system* en "les vrais salaires de misère"

De verdiensten in de huisnijverheid zijn extreem laag, *de vrais salaires de misère* (Verhaegen, 1912, 43). Doordat het voor sommigen maar aanvullende verdiensten betreft, kan de fabrikant de verdiensten ver onder het reproductieniveau houden. Hierin ligt een belangrijke verklaring voor het succes van de moderne vorm van huisnijverheid. De verdiensten van de vrouw, de kinderen en de ouderen – inkomens die voor het gezinsbudget noodzakelijk blijven – worden beschouwd als aanvullend. Zolang bijkomende inkomsten de totale verdienste op gezinsbasis ondersteunen zijn betalingen onder het reproductieniveau mogelijk. Hoe groter de loonafhankelijkheid toeneemt, hoe groter de druk wordt om de lonen op te trekken tot boven het minimumbestaan. De strategieën van de ondernemer raken dan in conflict met de inkomensstrategieën. Op het moment dat de *sweating industry* floreert (laatste kwart 19de eeuw, begin 20ste eeuw), komen beide strategieën elkaar nog gedeeltelijk tegemoet. Daarnaast gebeurt de betaling geheel of gedeeltelijk nog in winkelwaren. Dat is het geval bij het zogenaamde *truck-system*. Heel wat misbruiken zijn het gevolg van dit betalingssysteem (Gilles De Pélichy, 1900, 148-152; Cotelle, 1904, 87-89). De arbeider staat ook nog in voor het onderhoud van de machines en voor de aankoop van extra benodigdheden (*cf. supra*).

Een groot probleem bij een historisch overzicht van de lonen is de latente munterosie waardoor bij een weergave in *long run* grote vertekeningen kunnen optreden. Vooral na de Eerste Wereldoorlog tekent er zich een opvallende versnelling van het inflatieritme af. Een spectaculaire toename van de nominale lonen betekent daarom niet automatisch een gelijkaardige stijging in reële termen. Een bijkomend probleem houdt verband met de diverse beroepsomschrijvingen, de betalingsvoorwaarden, het tijdstip van de prestaties, het geslacht en de leeftijd, enz. In sommige sectoren is het gebruikelijk een verschillend loon uit te betalen per seizoen, als gevolg van de langere werkdagen in de zomer en de kortere arbeidsduur in de winterperiode. Heel belangrijk is ook het onderscheid naar de arbeidskwalificaties. Eenmaal de arbeidsspecialisatie zich in de schoennijverheid doorzet, krijgen de arbeiders naargelang de taak die ze uitvoeren een aangepast loon. Voor vrouwen en kinderen zijn lagere lonen van toepassing dan de mannelijke werknemers. Een belangrijk onderscheid moet worden gemaakt inzake de betalingswijze, in die zin dat slechts een gedeelte van het loon of helemaal niets *cash* uitbetaald wordt (*truck-system*). Bijna alle thuisarbeiders worden per stuk betaald. Bij stuklonen is echter moeilijk de arbeidsduur en/of -inzet correct te achterhalen.

De industriële telling van 1896 doet voor het eerst een poging om een onderscheid te maken tussen het loonniveau van de thuisarbeiders en dat van de fabrieksarbeiders. De periode daarvoor blijft op dat vlak *stricto sensu* een blanco pagina. Bronnen over de bezoldiging in de Izegemse schoennijverheid zijn wel voorhanden, maar er wordt geen onderscheid gemaakt tussen de thuisarbeiders en de atelierarbeiders. Ik heb eerder geconstateerd dat een ruime meerderheid (*circa* 70%) van de schoenmakers vóór 1896 thuis schoenen maakt. Vandaar dat ik van de veronderstelling ben vertrokken dat de loongegevens afkomstig van bronnen die dateren uit de periode vóór 1896 van toepassing (kunnen) zijn op de thuisarbeiders. Tot die bronnen behoren de jaarverslagen van de Kamer van Koophandel van Roeselare (1850, 1860 en 1869), de beroepentelling van 1866 en de industriële tellingen van 1846 en 1896 (die van 1910 doet geen onderzoek naar de lonen). Naast het primaire bronnenmateriaal, hebben ook secundaire bronnen in dit kader hun nut bewezen.

3.3.1. De loonevolutie vóór de Eerste Wereldoorlog

Lange tijd behoudt de stedelijk georganiseerde schoenmakerij haar beschermd statuut. Het gildenbestuur bepaalt dat enkel zonen uit een schoenmakersgezin of zij die ten laste zijn van het armbestuur, het schoenmakersambacht kunnen aanleren. Op die manier wordt het concurrentieprincipe beperkt en blijft vakkennis een essentieel element. Vanaf 1860 gaan deze corporatieve tradities langzaam eroderen. Nieuwe gilden, die met het ambacht nog maar weinig te maken hebben, schieten als paddestoelen uit de grond. Het gaat bijna uitsluitend om "herberggilden" (Gilles De Pélichy, 1900, 20).³¹ Het afschaffen van het corporatieve systeem verloopt vrij simultaan met de intrede van de arbeidsspecialisatie in de schoenmakerij. Deze twee ontwikkelingen hebben twee gevolgen: het aanspreken van een reservoir van halfgeschoolden (die voortaan maar één handeling meer kunnen uitvoeren) en het binnenloodsen van de vrouw in het productieproces. Deze vrouwen gaan zich met één specifieke taak bezighouden: het aaneen naaien van het bovenleder. Waar de lonen binnen de periode van het beschermd statuut nog behoorlijk zijn, gaat het grote arbeidsreservoir van vaak laag geschoolden de beloning naar beneden halen. De verschuiving van hoofd- naar bijverdienste doet de lonen eveneens dalen. Vooral voor vrouwen, kinderen en ouderen zijn lage lonen van toepassing.

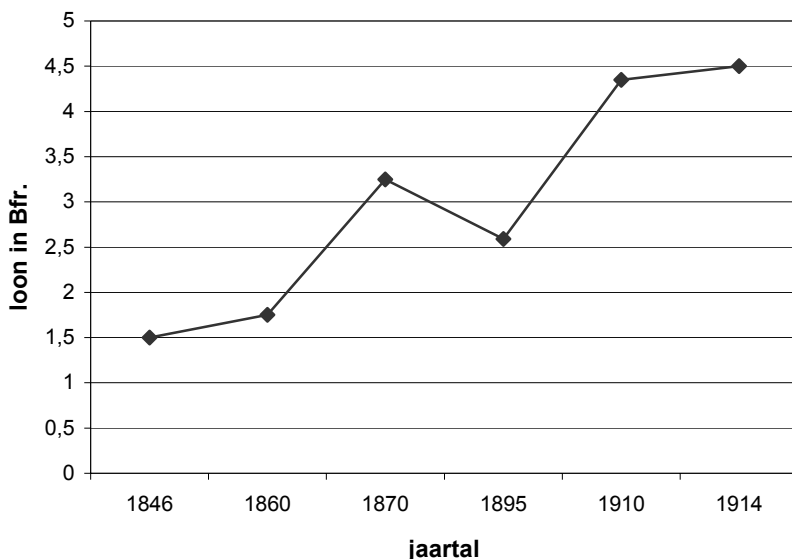
Omstreeks het midden van de 19de eeuw verdient een schoenmaker tussen 50 ct. en 1,50 fr. per dag.³² Het gemiddeld dagloon in de Belgische industrie bedraagt 1,50 fr. (De Weerd, 1977, 108). Op het einde van de jaren 1860 varieert het salaris van de schoenmakers tussen 1,50/1,75 fr. en 3,25 fr.³³ Het weekloon van een schoenmaker schommelt in de periode 1840-1860 tussen 5 en 14 fr. (Gilles De Pélichy, 1900, 106). Vanaf 1872 zijn de Izegemse schoenmakers verplicht de extra benodigdheden, zoals naald, draad en was zelf aan te kopen (*cf. supra*). Per paar schoenen kan de kostprijs daarvan oplopen tot 5 à 15 ct. Voor de vervaardiging van luxeschoesel is dit bedrag een stuk hoger. De huur van een stikmachine neemt een serieuze hap uit het weekloon van de schoenstiksters. Onrechtstreeks doet de introductie van de naaimachine de stuklonen dalen. De naaimachine doet de productiviteit

³¹ K. Van Isacker (1959, 21) spreekt van: "folkloristische resten van een dood verleden, zonder geest en verleden, tenzij de luidruchtige drinkpartijen bij de viering van het patroonfeest".

³² *Statistique de la Belgique. Industrie. Recensement général (15/10/1846)*, Bruxelles, 1851, pp. 114-115.

³³ RAB, *Chambre de Commerce de Roulers: rapport général de l'industrie et du commerce 1862-1867 en 1868-1873*, 1866 en 1869.

stijgen, maar voor zij die zich de machine niet kunnen aanschaffen, betekent het harder werken. Tussen 1860 en 1880 verdient een bekwaam schoenmaker – naargelang het type schoen dat hij vervaardigt – 8 à 15 fr. per week. Het weekloon van een schoenmaker – die handgenaaide schoenen (de duurste schoenen) maakt – en van een schoensnijder bedraagt 18 à 25 fr. per week. Dit weekloon is alleen voor de allerbeste schoenmakers en schoensnijders weggelegd. Veel hangt natuurlijk af van het type schoenen dat de schoenmaker afwerkt.

FIGUUR 3: BRUTO DAGLONEN VAN DE MANNELIJKE THUISARBEIDERS IN DE IZEGEMSE SCHOENMAKERIJ (1846-1914)

De lonen van de vrouwelijke arbeidskrachten en leerjongens – en meisjes, die binnen het 'familiale loon' alleen maar aanvullend zijn, liggen een stuk onder het bestaansminimum. Terwijl een thuiswerkende schoenmaker in 1896 een gemiddeld dagloon verdient van 2 à 2,50 fr., moet bijna 75% van de thuiswerkende schoenstiksters tevreden zijn met een dagloon van 1 à 1,50 fr.³⁴ Van de leertijd wordt vaak geprofiteerd om geen lonen uit te betalen. Het eerste jaar ontvangt de leerjongen geen loon. Het tweede jaar bedraagt dat 1,50 à

³⁴. *Recensement général des industries et des métiers (31/10/1896)*, Bruxelles, 1900, vol. XIII, pp. 750-751.

2 fr. en het derde jaar kan een jonge schoenmaker rekenen op een volledig salaris. Van dat volledig salaris moet ongeveer 1 à 2 fr. per week worden afgetrokken voor het gebruik van werktuigen, licht en verwarming. Dit is de situatie omstreeks 1900.

De schoenmaker uit de monografie (daterend uit 1895) van C. Gilles De Pélichy wint een dagloon van 2,59 fr. (Vandenberghé, 1988, 51). Zijn vrouw verdient net geen 1 fr. per dag (0,94 fr.) en de 15-jarige dochter krijgt voor 12 uur werken amper 32 ct. Dit bewijst dat de lonen van de vrouwen in de schoenmakerij in vergelijking met die van de mannen heel laag liggen en dat het slechts om bijverdiensten gaat. Een overzicht van het jaarinkomen van het gezin bevestigt dit gegeven. Bijna 83% van het gezinsinkomen wordt verdiend met het maken van schoenen. Het gezinshoofd staat in voor 78% van het familiale jaarinkomen dat gehaald wordt uit arbeid. De dochter en de echtgenote zijn goed voor respectievelijk 11% en 10% van dit inkomen. Hoewel de lonen van de echtgenote en de dochter maar aanvullend zijn, blijven ze binnen het totale gezinsinkomen noodzakelijk. De kweek en verkoop van konijnen en kanarievogels en het bewerken van het lapje akkerland is goed voor 1/6 van het totale gezinsinkomen. Van de proto-industriële en rurale overlevingsstrategie waar het aandeel van het landbouwincome in het huishoudelijke subsistentie- en reproductiesysteem belangrijk is, is niet langer sprake. Een toenemende afhankelijkheid van externe verdiensten is dus noodzakelijk en heeft een nieuwe arbeidsdeling binnen het gezin tot gevolg. Voor het bekomen van het 'familiale' loon moet in eerste instantie op het gezinshoofd worden teruggevallen. Een gevolg daarvan is dat de arbeid van de vrouw gemarginaliseerd raakt.

Inkomsten	In natura	In geld	Percentage (natura & geld)
Uit roerende goederen	1,25	2,30	0,25%
Toelagen	14,39		1,08%
Loon	147,50	968,06	82,75%
Landbouw- en veeteelt (o.a. kweek en verkoop van kanaries en konijnen)	98,65	115,94	15,92%

TABEL 1: INKOMSTEN VAN EEN SCHOENMAKERSFAMILIE (1895)

De industriële telling van 1910 doet geen onderzoek naar de lonen van de arbeiders (De Belder & Vanhaute, 1993, 125-126). Andere bronnen zijn er

wel. Op een postkaart gemaakt naar aanleiding van de Wereldtentoonstelling van 1910 in Brussel lees ik dat een thuiswerkende schoenmaker voor 71,5 uren arbeid een weksalaris krijgt van 18,75 fr.³⁵ Het minimumloontarief dat in 1906 is opgesteld tussen de patroonsorganisatie ('De Bond der Schoenfabrikanten van Iseghem') en de lokale christelijke vakbond voor schoenmakers, allebei ontstaan in 1906, geeft wel een beeld van de stuklonen, maar niet van het dagloon.³⁶ De tarifiering van de stuklonen voor het vervaardigen van damesschoenen verschilt nauwelijks met die van de herenschoenen. De schoenmakers werken \pm 15 uur aan een paar vrouwen- of herenschoenen *eerste keus*. Dit betekent een uurloon van 28 à 29 ct. of een dagloon van 4,25 fr. Een goede schoenmaker werkt een vijftal paren per week af, wat neerkomt op een weekloon van 20 à 21 fr.³⁷ Volgens de christelijke vakvereniging van schoenmakers liggen de lonen in de Izegemse schoenmakerij veel te laag.

"Hoe fijner kunstiger vakman, doorgaans, hoe geringer loon per uur. Laten wij onze eigene opzoekingen van kant, en gaan wij eens de statistiek na der afdeeling Huisarbeid in de Expositie van Brussel 1910. De cijfers zijn verpletterend! Een ordinaire werkmakende gewoon genageld manswerk aan 1,75 fr. per paar, wint tot 35,5 centiem per uur. Terwijl een kunstige bekwame zelfs *uitmunten*de werkmakende eerste keus mans of vrouwwerk aan 4,25 fr. per paar tot 28 of 29 centiem per uur kan geraken. Zulks moet eindigen, en daarom rekenen wij op U."³⁸

Het weekloon van een vlijtige stikster kan het loon van een mannelijke schoenmaker benaderen. De grote schommelingen in het aantal paar gestikte schachten per week, bewijst nogmaals hoe afhankelijk de thuisarbeidsters wel zijn van het aangeboden werk. We baseren ons daarvoor op een loonboekje van een thuisstikster uit 1910.³⁹ De maand december in 1910 moet heel intensief geweest zijn. Per week worden gemiddeld 77 paar schachten (dit zijn de lederen onderdelen van het bovenste deel van de schoen) gestikt, aan 30 à 50

³⁵. ATM, *Postkaart n.a.v. de Wereldtentoonstelling te Brussel (1910)*.

³⁶. Archief ACW Izegem, *Minimumloontarief 1906*. Voor genagelde *filetten* (voetmaat 20 tot 35) wordt 50 ct. à 1,10 fr. per paar betaald; voor genagelde *garçons* (voetmaat 30 tot 39) 80 ct. à 1,40 fr. Voor *vrouwbottienen* 1,25 à 1,50 fr. en voor *manswerk* 1,60 à 2 fr. Genaaide *filetten* en *garçons* leveren de schoenmaker respectievelijk 1,10 à 2,25 fr. en 1,60 à 2,75 fr. per paar op. Gewone herenschoenen worden aan 2,50 fr. per paar betaald. Afhankelijk van de naaitechniek (de *steke*), het gebruikt leder (witte chevreau, veau-mat) en andere grondstoffen (zijde) kan de prijs oplopen tot 4 à 5 fr.

³⁷. Archief ACW Izegem, *Pamflet van het Verbond der Christene Schoen- en Lederbewerkers van België*, (17/05/1912).

³⁸. Archief ACW Izegem, *Pamflet van het Verbond der Christene Schoen- en Lederbewerkers van België*, (05/11/1912).

³⁹. NSI, Loonboekje Deldycke Emma, stiksters bij de firma Defauw (periode: 10/1910-09/1911).

ct. per paar. Zo bekomt deze thuisstikster in de maand december een weekloon van gemiddeld 27 fr. Dat is een onverwacht hoog weekloon. Eerder in deze studie hebben we het loon van een mannelijke thuiswerker voor deze periode geschat op ongeveer 20 fr. Als proef op de som nemen we de maand april van het jaar 1911. Per week worden in deze maand gemiddeld 45 paar schachten gestikt en dat is een pak minder dan de maand december in 1910. Het levert de stiksters bijna 16 fr. per week op. De maand april is normaliter een heel drukke maand, terwijl de maand december in feite tot de rustige maanden behoort. Hier lijkt het tegenovergestelde beeld waar te zijn. Hoogstwaarschijnlijk heeft de stikster in die drukke periode hulp gekregen van haar kinderen of van een ander familielid.

De lonen van een schoenmaker aan het begin van de 20ste eeuw liggen in de lijn van de dagverdiensten van de mannen in andere sectoren binnen de huisnijverheid. Terwijl een schoenmaker gemiddeld 2,50 fr. per dag verdient, schommelen de dagverdiensten in andere sectoren voor de man tussen 1,5 à 2 fr. voor 12 tot 15 uur arbeid. Een wever moet tevreden zijn met een dagloon van 1,5 à 2 fr. De lonen van de vrouwen zijn schrijnender. Een zeer handige kantwerkster wint wel 2 fr. voor 14 uur arbeid, maar de dagverdiensten van de vrouwen in de huisnijverheid schommelen gewoonlijk tussen 0,75 en 1 fr. Verhaegen spreekt van "des salaires de famine" (Lewinski, 1911, 292; Verhaegen, 1912, 43-48). Dat de dagverdiensten extreem laag zijn, heeft te maken met het feit dat de fabrikanten bij het bepalen van de (schommelende) stuklonen geen tegenspraak dulden. De thuisarbeiders zijn in de eerste plaats concurrenten van elkaar; ze isoleren zich in hun werkkamer en kunnen op die manier geen front vormen tegen de fabrikant (Verhaegen, 1912, 13; Baers, 1922, 6; De Roover, 1910, 242).

"S'il existait une forte organisation ouvrière, des réclamations se feraient jour. Mais comme rien de tel n'existe avec le sweating-system, qui suppose, au contraire, l'isolement du travailleur en face du fabricant et la persistance du marché du travail individuel, il en résulte une absence totale de réclamations. Une fois employés pour le compte d'un sweater, les ouvriers montrent une héroïque résignation" (Cotelle, 1904, 133-134).

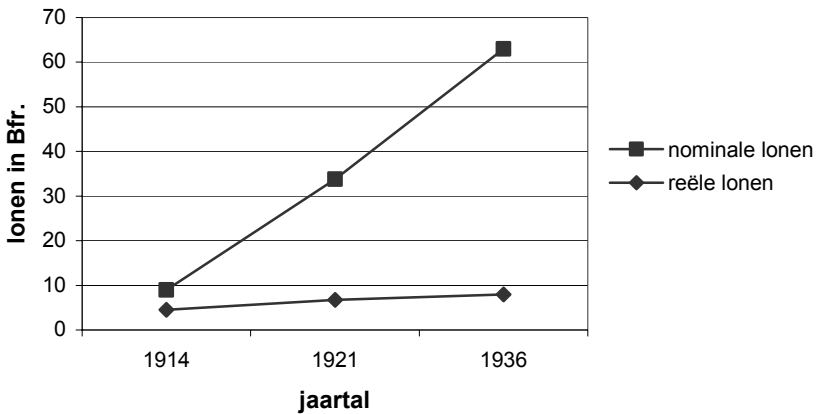
Ten tweede liggen de daglonen van de thuisarbeiders laag omdat het voor de vrouwen slechts om een bijverdienste gaat. Het is dus in de eerste plaats bij de vrouwelijke arbeidskrachten dat de bezoldiging onder het bestaansminimum ligt. Théodore Cotelle (1904, 161) omschrijft de vrouwen als "les victimes du sweating-system". Vrouwen worden vooral ingeschakeld in de confectienijverheid (kleding, schoeisel, lingerie,...). Dit gaat samen een

ideologische constructie. De overheid en de vakbonden denken in termen van "ongeschikte" en "geschikte" arbeid. Zij zien de huisnijverheid dan ook als uiterst geschikt voor de vrouwen. Men gaat ervan uit dat de vrouwen over fijne vingers en veel geduld beschikken om te naaien, kwaliteiten die in het verlengde liggen van deze die ze in het huishouden aanwenden (Bracke, 1996, 165-207).

Deze ideologie is met de introductie van de arbeidsspecialisatie ook in de schoenmakerij doorgedrongen. De vrouwen gaan zich uitsluitend bezighouden met het stikken (naaien) van het bovenleder. Het binnenloodsen van de vrouw in het productieproces drukt evenwel de mannenlonen naar beneden. Het gevolg is dat de mannen de huisnijverheid verlaten en vooral vrouwen in de huisnijverheid hun toevlucht gaan zoeken. Volgens E. Vanhoute (1994, 481) gaat de verschuiving van hoofd- naar bijverdienste gepaard met de toenemende 'vervrouwelijking' van de huisnijverheid. In de schoenmakerij zien we dit beeld niet opduiken. De mannen blijven ruim in de meerderheid (*cf. supra*). De verklaring voor de lage vrouwenlonen ligt volgens mij – in navolging van o.a. N. Bracke – in het feit dat het loon van de man als het belangrijkste inkomen van het huishouden wordt beschouwd (Bracke, 1996, 200). De grootste bijdrage tot het gezinsinkomen wordt bijgevolg door de man geleverd. Dit is ook gebleken uit de studie van C. Gilles De Pélichy (*cf. supra*). Het loon van de vrouwen en kinderen is slechts een aanvulling op dit loon (Cotelle, 1904, 184). De grootte van hun loon wordt berekend in functie van het gezin. Niet de vrouw moet alleen kunnen leven van haar loon, maar het moet een bijdrage leveren tot het totale gezinsinkomen. Het instandhouden van dit loonsverschil kan alleen maar verklaard worden vanuit de onwil van de werkgever om de vrouwenlonen te verhogen, vermits de winstmarges hierdoor zou verkleinen.

3.3.2. De loonevolutie na de Eerste Wereldoorlog

Na de Eerste Wereldoorlog gaan de vakbonden ijveren voor een sterke loonsverbetering, waardoor de lonen stapsgewijs aangepast worden aan de snel toegenomen kosten van het levensonderhoud. De bronnen zijn van een heel andere aard dan deze die van toepassing zijn voor de periode voorafgaand aan de Eerste Wereldoorlog. Ik steun in de eerste plaats op syndicale pamfletten en op loonovereenkomsten tussen de lokale patroonsorganisatie en de lokale vakbonden.

FIGUUR 4: BRUTO DAGLONEN MANNELIJKE THUISARBEIDERS IN IZEGEMSE SCHOENMAKERIJ, 1914-1936 (BASISINDEX, 1914)

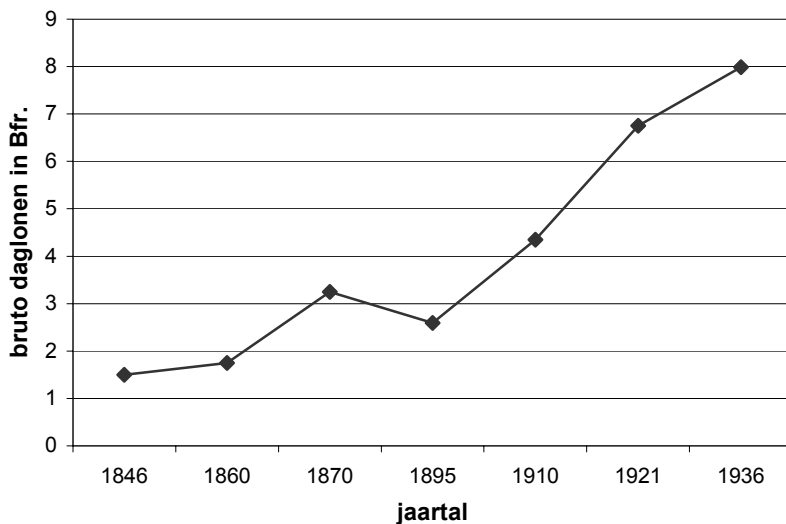
In 1919 bereiken de Bond der Schoenfabrikanten en de christelijke en socialistische vakbonden voor schoenmakers een akkoord over een nieuw minimumloontarief.⁴⁰ Hoewel opnieuw alleen stuklonen zijn vermeld, is het toch mogelijk een vergelijking te maken met het loontarief van 1906. Genagelde schoenen worden 6 à 10 fr. per paar meer betaald; voor genaaide schoenen is dat meer dan 10 fr. per paar extra. Door het hoge inflatieritme staat deze opvallende nominale loonstijging niet gelijk aan een stijging in reële termen. De thuisstiksters verdienen gewoonlijk tussen de 1 en de 2,25 fr. per paar. Einde maart 1920 worden de lonen van de thuisarbeiders nogmaals opgetrokken.⁴¹ De stuklonen voor genaaide vrouwen- en herenschoenen worden met de helft vermeerderd (21 à 24 fr. per paar in 1920). Een productie van vijf of zes paar genaaide vrouwen- of herenschoenen lijkt haalbaar, waardoor het weekloon van de thuiswerkende schoenmaker in 1920 100 à 125 fr. kan bedragen. Op basis van de index van 1914 is dat 22 tot 27 fr. Een andere bron lijkt dit gegeven te bevestigen.⁴² We hebben eerder het weekloon van een thuisarbeider omstreeks 1910 op ongeveer 20 fr. geraamd. In 1920 heeft er zich dus ten opzichte van 10 jaar eerder in reële termen een loonsstijging voorgedaan. Een handige thuisarbeider kan toch gemakkelijk een uurloon

⁴⁰. Archief ACW Izegem, *Minimumloontarif Schoennijverheid Iseghem. Geldig tot 31 Augusti.*

⁴¹. Archief ACW Izegem, *Minimumloontarief aangenomen voor onbepaalde tijd einde Maart 1920.*

⁴². NSI, Loonboekje A. De Jan (periode: 10/1919-07/1920).

halen van 1,75 à 1,80 fr. of een dagloon van 27 fr.⁴³ In een aantal Izegemse schoenbedrijven, zoals Éperon d'Or, de firma Vandenberghe en de Ardooise firma Debusschere – bedrijven waar uitsluitend handwerk gemaakt wordt – bedraagt het gemiddelde loon van een thuiswerkende schoenmaker in 1936 3,63 fr. per uur of 54 fr. per dag.⁴⁴ De uurlonen van de thuisarbeiders na 1914 verdubbelen in nominale waarden, maar in reële waarden gaat het in feite om een *status-quo*.⁴⁵

FIGUUR 5: OVERZICHT VAN DE BRUTO DAGLONEN VAN DE MANNELIJKE THUISARBEIDERS IN DE IZEGEMSE SCHOENMAKERIJ, 1846-1936 IN REËLE TERMEN (BASISINDEX, 1914)

3.3.3. *Het truck-system*

De thuisarbeiders worden niet alleen met stuklonen betaald, een deel van hun loon krijgen ze ook in winkelwaren betaald. Dat is het geval bij het *truck-system*. Het *truck-system* is een bijkomende verdienste voor de ondernemer. De arbeiders worden verplicht om hun benodigdheden bij de ondernemer aan te kopen. De ondernemers hebben vaak een herberg waar de lonen wekelijks

⁴³. *De Volksmacht*, 29/10/1921. Het dagloon berekend op 15 uur.

⁴⁴. Het originele pamflet is niet langer bewaard gebleven, hiervoor moet ik teruggrijpen naar: J.M. Lermyte (1988, 252). Om het dagloon te berekenen, gaan we opnieuw uit van een arbeidsprestatie van 15 uur per dag.

⁴⁵. 27 fr. in 1921=6,75 fr. in 1914 en 54 fr. in 1936=7,99 fr. in 1914.

uitbetaald worden. De verkoop van alcohol vormt een belangrijke bron van inkomsten en werkt het alcoholisme onder de arbeidersbevolking in de hand. Ondanks het feit dat het bij wet in 1887 wordt afgeschaft, kent dit systeem een grote verspreiding tot en met de Eerste Wereldoorlog. Dit systeem vormt de hoofdverdienste voor veel van deze werkgevers. Vooral voor diegenen die maar een tussenschakel zijn tussen de arbeiders en de ondernemer. Heel wat misbruiken zijn het gevolg (Cotelle, 1904, 87-89). Wie veel winkelwaar koopt in de winkel die eigendom is van de werkgever, kan er prat op gaan dat hij bij het verdelen van het uit te besteden werk meer werk meekrijgt naar huis dan iemand die niet aan die 'verplichting' voldoet.

Ondanks de wettelijke afschaffing van het *truck-system* in 1887, blijven de misbruiken voortduren. In 1892 worden in de Izegemse schoenmakerij alleen al achttien ondernemers vervolgd en veroordeeld tot het betalen van 26 fr. boete in eerste aanleg en 56 fr. in beroep. De wet van 1887 kent wel nog lacunes. De fabrikant mag niet langer winkelier zijn en een deel van het loon van de arbeider in winkelwaar betalen, maar het verbod houdt geen rekening met benodigdheden die geleverd worden door de moeder, broer, vrouw, schoonbroer, schoonzus,... van de ondernemer of een andere persoon die door hem is aangeduid. Een verdoken vorm van het *truck-system*. Vaak moeten de arbeiders de benodigdheden tegen uitermate hoge prijzen aankopen. Het komt ook voor dat fabrikanten bijvoorbeeld brood aankopen bij de bakker en die dan dwangmatig aan de arbeider met forse winst verkopen. Het *truck-system* zorgt onrechtstreeks voor spanningen en toenemende concurrentie tussen de fabrikanten onderling. Fabrikanten die grote winst halen uit het *truck-system*, kunnen hun schoenen tegen lagere kostprijs afzetten op de markt (Gilles De Pélichy, 1900, 148-152). Bronnen bewijzen dat het *truck-system* ook in de 20ste eeuw (1903) nog wijd verspreid is:

"Fabriekanten. Deze bezigen tot 150 werklieden, en houden naast het fabriek enen winkel van kruidenierswaren; zij verplichten hunne werklieden, met een deel van hun loon in aankoopingsbons te betalen, zich bij hen te bevoorraden. [...] Dat er nauw toezicht zoude gehouden worden over de verplichtingen van deze bazen en van de meesterknechten jegens hunne werklieden, daar somtijds bazen hunne werklieden verplichten bij hen naar den winkel te gaan".⁴⁶

⁴⁶. *Commission nationale de la petite bourgeoisie. Séances d'enquête orale III, comité régional de la Flandre Occidentale, Ministère de l'Industrie et du Travail, 1903, p. 323, p. 329.*

3.4. "Ergens in een achterplaatsje of op de route..."

De thuisarbeiders kloppen niet alleen veel uren, de omstandigheden waarin ze die tijd doorbrengen, is niet bepaald rooskleurig. De nadelige gevolgen van het industrialisatieproces situeren zich vooral op het sociale vlak. Onhygiënische werkomstandigheden en erbarmelijke woontoestanden illustreren dit gegeven maar al te goed (Verhaegen, 1912, 50; Cotelte, 1904, 101; De Winne, 1982). De meeste schoenmakers – zeker in de stadskern – wonen in typische kleine arbeidershuisjes, waarvan de gevel veelal niet meer uitmaakt dan een raampje en een deur. In welke omstandigheden vervullen de thuisarbeiders hun dagtaak en zijn zij effectief onderhevig aan een aantal zogenaamde 'beroepsziekten'? Zijn er bepaalde fases in het productieproces die schadelijk zijn voor de gezondheid? Zoals eerder aangegeven omzeilt de ondernemer die in onderaanneming laat werken alle reglementering inzake hygiëne. Pas in 1934 komt er een wet die de onhygiënische arbeidsomstandigheden probeert in te dijken.

Dat de werkomgeving er voor de thuiswerkende schoenmakers en schoenstiksters niet al te best uitzag, blijkt uit de woorden van De Pélichy:

"Nos ouvriers des Flandres ont, en général, des notions d'hygiène fort insuffisantes. Beaucoup semblent même en ignorer les données les plus élémentaires; on croirait qu'ils craignent avant tout l'introduction de l'air pur dans leurs habitations; les fenêtres, d'ordinaire hermétiquement fermées, ne sont guère ouverts qu'en été, lorsqu'il fait trop chaud; le besoin d'aérer ne se fait nullement sentir en d'autres saisons. Combien existe-t-il de fenêtres qui ne s'ouvrent pas pour la bonne raison qu'elles ne peuvent pas s'ouvrir; et ces fenêtres sont celles de chambres occupées par trois, quatre et cinq travailleurs" (Gilles De Pélichy, 1900, 119-120).

Hoe de werkkamer er van een thuiswerkende schoenmaker uitziet, moet duidelijk worden uit volgend citaat:

"Ergens in een achterplaatsje, in de vroegere weefkamer, op de route, soms ook op de zolder en 's winters naast de keukenkachel, had de thuisarbeider zijn schoenmakerskraam geïnstalleerd. Het geheel bestond meestal uit een plankenvloertje met daarop zijn stoel, de bak met alaam, de weekkuip, een vuurpot met houtskool om de zoolkantijzers of bijzegels te verwarmen, een stel leesten, en een rekje met allerlei benodigdheden. Zat hij aan het raam, dan deed de vensterbank dienst als rek en werden aan de rand allerlei werktuigen opgehangen. [...] De arbeidsvoorwaarden waren bijna altijd allesbehalve hygiënisch. Op een kamertje van 2.50 m. x 3 m. x 1.75 m. werkten een vijftal schoenmakers samen. Overdag kwam de verlichting ergens uit een klein venstertje en 's avonds, en op het einde der week gedurende

halve nachten, bestond de verlichting uit een zwakke petroleumlamp. Van verluchting was nergens sprake en de geur van de weekkuip, waarin hetzelfde water soms weken bleef staan, zal de atmosfeer niet verbeterd hebben".⁴⁷

Kleine kamertjes (slaapkamer, keuken, washok,...) met vier tot vijf thuiswerkers opeengepakt en een gebrek aan verse lucht die de kamer kan binnendringen, zijn de ingrediënten van een ongezond werkklimaat. Charles Gilles De Pélichy geeft hiervoor een dubbele verklaring. Ten eerste de nalatigheid en het gebrek aan huishoudkundige opvoeding van de echtgenotes van de schoenmakers, en ten tweede het tekortschieten op dat vlak van enige wetgeving. Niet overal in Vlaanderen kan de schoenmaker het zich permitteren een kamertje apart te houden om er zijn pekstoel neer te plaatsen. In Izegem zijn de schoenmakers wat welvarender en beschikken ze over een aparte werkkamer. De schoenmakers die op het platteland wonen, gebruiken daarvoor de kamer waar vroeger het weefgetouw stond. De thuiswerksters van hun kant werken gewoonlijk in de keuken. De leermeisjes verkiezen in de woonkamer te werken, dicht bij het raam dat uitgeeft op de straat. Op die manier kunnen ze 's zomers aan het open raam zitten werken. Tijdens de koude wintermaanden zitten alle stiksters en eventueel ook de schoenmakers in de keuken dichtbij de kachel. Het verwarmen van de keuken én de woonkamer valt te duur uit. De verlichting komt van het daglicht of er wordt een klein lampje aan de machine vastgemaakt (*Ibid.*, 120-121). De werkkamer van de thuiswerker is niet bijster groot. In feite is dit ook niet vereist, want de werktuigen en de pekstoel nemen weinig plaats in. Een werkkamer voor twee personen is niet groter dan 4 m²; voor vier à vijf personen is dat het driedubbele. Bij de 'bottinestiksters' die over een aparte werkkamer beschikken, is de oppervlakte kleiner. Heeft de stikster maar één leermeisje bij zich, dan is de keuken meer dan groot genoeg (*Ibid.*, 120-122).

Of de schoenmaker daarnaast nog wordt geconfronteerd met grondstoffen of chemische producten die schadelijk zijn voor de gezondheid, is ongetwijfeld een vraag die in dit kader een antwoord verdient. Het leder is de belangrijkste grondstof voor de schoenmakers en schoenstiksters. Meer dan een naald, draad en wat pek hebben ze veelal niet nodig. Toch worden na verloop van tijd producten gebruikt die een bestendig gevaar opleveren. Dit is het geval met de verschillende soorten lijm die in de eerste plaats de stiksters gebruiken bij het inplooiën van het bovenleder. Deze lijmen met een sterk gehalte benzol kunnen door hun toxische uitwasemingen ziektesymptomen veroor-

⁴⁷. S.n. "De Izegemse schoennijverheid. Historisch overzicht samengesteld door de heemkundige kring "Ten Mandere", *Ten Mandere*, VI, 1966, no. 2, p. 29.

zaken. De meest voorkomende ziekte in dit verband is het benzolvergiftiging (Clarysse, 1953, 128-131; Vroman, 1957, 68). Hierdoor worden rode bloedcellen afgebroken of vernietigd en worden de bloedplaatjes aangetast. Bloedarmoede (anemie), diffuse bloedingen van huid, slijmvlies, tandvlees, neus- en nieraandoeningen zijn het noodlot van heel wat schoenstiksters omdat ze dagelijks grote hoeveelheden solutie met benzol inademen. Benzol is een destillatieproduct van steenkool en wordt ook gebruikt bij het lakken en verven. Bij overmatig gebruik kunnen de arbeiders vergiftigd worden door inademing ofwel door het schadelijk gas dat de huid binnendringt. De giftige eigenschappen van benzol hangen af van de hoeveelheid benzine die ze bevat. Acute vergiftiging kan hallucinaties, delirium en bewusteloosheid verwekken, terwijl chronische vergiftiging hoofdzakelijk veranderingen in de bloedvormende organen aanbrengt. Zenuwletsels, maagklachten, en rugpijn zijn eveneens veel voorkomende kwalen. De wet die op 30 juni 1932 wordt gestemd, handelt onder andere over deze vorm van ziekte. Het Ministerieel Besluit van 31/10/1932 verklaart dat de arbeiders die in de schoenfabriek regelmatig in contact komen met lijmen, onder toepassing vallen van de wet op beroepsziekten.⁴⁸ Benzolvergiftiging wordt vaak te laat vastgesteld bij de stiksters, omdat er geen geld en geen tijd vrij is voor een medisch onderzoek en ten tweede omdat de ziektesymptomen niet altijd even goed worden aangevoeld.

Rubberlijm en cellulose worden in principe niet in al te grote hoeveelheden gebruikt, maar door het feit dat de werkkamertjes van de thuisarbeiders maar weinig of zelfs niet worden verlucht, brengen de toxische uitwasemingen van deze producten schade toe aan hun gezondheidstoestand. De schalmsters klagen regelmatig over longontstekingen, de stiksters – naast het voorvallen van benzolvergiftiging – over een rachitische borstkas, scoliose, bijziendheid en kleurenblindheid door de ogen te dicht bij naald en draad te houden. Het stikken van de schachten is een zeer zenuwachtige bezigheid die van de armen en de handen enorme inspanningen vergt. Verlamming en fragiliteit van de bovenste ledematen zijn dan ook niet ver af (Clarysse, 1953, 128-129).

In 1934 wordt als onderdeel van de wet van 1934 op de arbeidshygiëne een nationaal comité voor huisarbeid opgericht, dat samengesteld is uit werkgevers, vertegenwoordigers van de arbeiders en een deskundige in de economische en sociale wetenschappen. Het doel van het comité bestaat erin te

⁴⁸. Vanaf 03/05/1949 worden met benzol vervaardigde producten in de schoennijverheid verboden.

beraadslagen over de vraagstukken in verband met loon, veiligheid en hygiëne. De besluiten van het comité voor huisarbeid kunnen bij Koninklijk Besluit verplicht worden gemaakt en moeten worden uitgehangen op zichtbare plaatsen in de onderneming. Arbeidsinspecteurs hebben voortaan vrije toegang tot de plaatsen in de onderneming waar de thuisarbeiders hun afgewerkt product afleveren en hun loon ontvangen.

4. DE GRENZEN VAN HET SYSTEEM

Uit een eeuw Izegemse schoenmakerijgeschiedenis, blijkt dat de ondernemers hun strategieën welbewust afstelden op de noden van de tijd. Thuisarbeid in onderaanneming komt voor de ondernemer aan heel wat vragen tegemoet. Voor de fabrikant zijn de belangrijkste drijfveren: de noodzaak snel te reageren op wijzigingen in vraag en aanbod en op prijsschommelingen, het uitblijven van technisch concurrentievoordeel van de fabrieksproductie, de lage arbeidsvergoedingen en de minimalisering van de productierisico's.

De periode 1880-1920 bood op dit vlak, zeker vanuit het oogpunt van de ondernemer, een gedroomde periode. Om zijn doelstellingen te realiseren, deed de ondernemer een beroep op een vaak laag geschoold, flexibel arbeidsaanbod. Met het wegvallen van de traditionele linnennijverheid en het verdwijnen van de corporatistische instellingen, komt een uitgebreid arbeidsreservoir ter beschikking van de ondernemers. Met de introductie van de arbeidsdeling heeft de *complete* schoenmaker afgedaan. Iedere schoenmaker gaat zich binnen het productieproces bezig houden met een bepaalde taak. Ook vrouwen treden het productieproces binnen. Deze intrede zet een druk op de lonen van de mannelijke schoenmakers, omdat de lonen van de vrouw maar als aanvullend worden beschouwd. De meeste gezinnen vallen voor het inkomen hoofdzakelijk terug op het gezinshoofd. Door de afhankelijkheidsrelatie die op die manier ontstaat, kan de ondernemer de lonen laag houden.

De eis van een zo groot mogelijke flexibiliteit, van een *quick response* op de wetten van vraag en aanbod, houdt in dat de ondernemer zich gemakkelijk kan ontdoen van de overtollige arbeiders. Vooral in het laagseizoen is dit het geval. Tussen de ondernemer en de thuisarbeiders bestaat wel een afhankelijkheidsrelatie, maar van een vast bindend contract is geen sprake. Onder de schoenmakers wordt vaak van baas gewisseld. Van enige arbeidssolidariteit onder de schoenmakers is lange tijd geen spoor te bekennen. De thuisarbeiders blijven ongeorganiseerd. Bovendien duldt de ondernemer geen tegen-

spraak bij wisselende stuklonen. De netwerken van onderaanneming zijn de gedroomde combinatie van flexibiliteit en competitiviteit. Het komt er voor de ondernemer op aan de loonkosten te drukken. Dat kan hij op diverse manieren. Zo weet de ondernemer de arbeidsreglementeringen te omzeilen. De schoenmaker werkt soms extreem lange dagen, vooral op het einde van de week. De arbeidsduur wordt enerzijds bepaald door de ondernemer, maar anderzijds ook door de thuisarbeider zelf. Door de lage lonen, het vele heen-en-weergeloop van en naar de fabriek en het bekostigen van de arbeidsbehoeften, bestaat er voor de schoenmakers vrijwel geen andere mogelijkheid dan de arbeidsduur op te trekken. Een mannelijke schoenmaker die schoenen *eerste keus* maakt, verdient een behoorlijk goed inkomen, voor de anderen is het een stuk minder. De omstandigheden waarin de thuisarbeiders werken, zijn verre van rooskleurig. De meeste schoenmakers werken in kleine kamertjes, soms opeengepakt en vaak in ongezonde lucht. De stiksters van hun kant worden geconfronteerd met benzolvergiftiging, een ernstige beroepsziekte als gevolg van het overmatig gebruik van rubberlijm en die in de meeste gevallen bloedarmoede veroorzaakt.

Vanaf 1930 lijkt de gecentraliseerde massaproductie de overhand te nemen. In Izegem zijn er nog enkele schoenbedrijven die zich hiertegen verdedigen en bijna uitsluitend met thuisarbeiders blijven werken. Het gaat om bedrijven die zich toeleggen op de productie van handgemaakte luxeschoenen. Voor de ondernemer wordt het ook moeilijker om zijn strategieën verder toe te passen. De roep om reglementering neemt in deze periode toe, de arbeidsinspectie komt er, de arbeidsinzet en de flexibiliteit kan niet onbepaald worden opgedreven. De 'toverkracht' van het *sweating system* is uitgewerkt.

AFKORTINGEN

ARA	Algemeen Rijksarchief Brussel
ACW	Algemeen Christelijk Werkersverbond
ATM	Archief 'Ten Mandere', heemkundige kring van Izegem
GOH	Gevaarlijke, Ongezonde en Hinderlijke bedrijven
NAGN	Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden
NSI	Nationaal Schoeiselmuseum Izegem
RAB	Rijksarchief Brugge
SAI	Stadsarchief Izegem
WER	West-Vlaamse Economische Raad

BIBLIOGRAFIE

Bronnen

Archief ACW
ARA
ATM
NSI
RAB
SAI

Economische en sociale telling van 27 februari 1937, boekdeel 1, p. 88.

Recensement de l'industrie et du commerce (31 décembre), Bruxelles, 1900, tome VIII, p. 163; tome XVIII, pp. 83-86.

Recensement général des industries et des métiers (31/10/1896), Bruxelles, 1900, vol. I, pp. 154-156; vol. V, pp. 314-315; vol. VI, p. 101, p. 131; vol. XIII, pp. 750-751; vol. XVIII, p. 146.

Recensement de l'industrie et du commerce (31/12/1910), Bruxelles, 1919, vol. V, p. 507, pp. 507-510; vol. VI, pp. 372-374; vol. VIII, p. 509.

Statistique de la Belgique. Industrie. Recensement général (15/10/1846), Bruxelles, 1851, p. 114-115.

Geraadpleegde kranten

De Mandelbode
Het Volk
De Volksmacht

Literatuur

BAERS (M.), *Le Travail à domicile*, Louvain, 1922.

BANNEUX (L.), *L'industrie de la cordonnerie dans l'agglomération bruxelloise*, Gand, 1903.

BRACKE (N.), "Vrouwenarbeid in de industrie in België omstreeks 1900. Een vrouwelijke analyse van de industrietelling van 1896 en de industrie- en handelstelling van 1910", *Tijdschrift voor de Nieuwste Geschiedenis*, 1996, pp. 165-207.

BRACKE (N.), *Bronnen voor de industriële geschiedenis. Gids voor Oost-Vlaanderen (1750-1945)*, Gent, 2000.

CLARYSSE (E.), *Enkele aspecten der Izegemse schoenarbeidsters*, Kortrijk, Katholieke School voor Maatschappelijk Dienstbetoon (onuitgegeven verhandeling), 1953.

COLARD (J.), *Les industries du Cuir en Belgique*, Leuven, 1939.

COONS (L.), *Women home workers in the Parisian garment industry, 1860-1915*, New York, 1987.

COTELLE (T.), *Le sweating-system*, Lachèse-Angers, 1904.

DE BELDER (J.) & VANHAUTE (E.), "Sociale en economische geschiedenis" in: J. ART, *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente?*, Deel I, Gent, 1993, pp. 79-158.

- DE ROOVER (M.), "De wetgeving op huisnijverheid", Gent, XXXI, *Het Volk*, 1910, pp. 229-250.
- DE WEERDT (D.), "Arbeiders en arbeidersleven 1844-1914", *NAGN*, dln. 12, 1977, pp. 106-122.
- DE WINNE (A.), *Door Arm Vlaanderen*, Leuven, 1982.
- DOUXCHAMPS (L.), *L'Industrie de la cordonnerie à Herve (les industries à domicile en Belgique)*, Bruxelles, 1905.
- FELTES (N.N.), "Misery or the production of misery: defining sweated labour in 1890", *Social History*, XVII, 1992, pp. 441-452.
- GENART (C.), *L'industrie de la cordonnerie à Binche*, Bruxelles, Ministère de l'Industrie et du Travail, 1906.
- GILLES DE PELICHY (C.), "Cordonnier d'Iseghem (Flandre Occidentale – Belgique). Tâcheron, dans le système des engagements volontaires permanents, d'après les renseignements recueillis sur les lieux en 1895", *Les ouvriers des Deux Mondes*, 2de reeks, 39ste aflevering, pp. 137-188. Overdruk: Parijs, Société d'Economie sociale reconnue d'utilité publique, 1896.
- GILLES DE PELICHY (C.), *L'industrie de la cordonnerie en pays flamand (Les industries à domicile en Belgique dl. 2)*, Bruxelles, Ministère de l'Industrie et du Travail. Office du Travail, 1900.
- JULIN (A.), "La production décentralisée en Belgique", *La Réforme sociale*, 1905, no. 1, p. 687.
- LERMYTE (J.M.), *Geworteld en vertakt. De christelijke arbeidersbeweging in Izegem tot 1940*, Izegem, 1988.
- LEWINSKI (J.), *L'évolution industrielle de la Belgique*, Bruxelles – Leipzig, 1911.
- MESTDAGH (J.), "Les chaussures de luxe d'Iseghem, cousu main" *Sociaal-economische studie van de Izegemse schoennijverheid (1840-1940)*, Gent, (onuitgegeven licentiaatverhandeling o.l.v. Prof. Dr. E. VANHAUTE), 2000-2001.
- MICHOTTE (P.L.), "L'industrie à domicile en Belgique", *Bulletin de la Société belge d'Études Géographiques*, 1938, no. 1, p. 60.
- S.n. *De schoennijverheid in West-Vlaanderen*, W.E.R., Brugge, 1961, pp. 20-22.
- S.n. "De Izegemse schoennijverheid. Historisch overzicht samengesteld door de heemkundige kring "Ten Mandere", *Ten Mandere*, VI, 1966, no. 2, p. 29.
- VAN DEN EECKHOUT (P.), "Onderaanneming en huisarbeid in West-Europese steden. Twee eeuwen flexibiliteit in de kledingindustrie (19de en 20ste eeuw)", *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, XX, 1994, no. 4, pp. 361-427.
- VANDENBERGHE (R.), "De beroemde laarzen in ons schoeiselmuseum: tegenspraak", *Ten Mandere*, XXVII, 1987, no. 2, pp. 173-183.
- VANDENBERGHE (R.), "De Izegemse schoenmaker anno 1895", *Ten Mandere*, XXVIII, 1988, no. 1, pp. 43-60.
- VANDERVELDE (E.), *L'exode rural et le retour aux champs*, Paris, 1903.
- VANHAUTE (E.), "De meest moordende van alle industrieën. De huisnijverheid in België omstreeks 1900", *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, XX, 1994, no. 4, pp. 461-483.
- VAN ISACKER (K.), *Averechtse democratie. De gilden en de christelijke democratie in België 1875-1914*, Antwerpen, 1959.
- VERHAEGEN (P.), *Travail à domicile et sweating-system*, Bruxelles, 1912.
- VROMAN (U.), *Onderzoek naar de sociaal-economische toestand van de Izegemse schoennijverheid*, Roeselare, School voor Maatschappelijk Dienstbetoon (onuitgegeven verhandeling), 1957.

'Le travail de la sueur' et 'les salaires de misère'
Le travail à domicile dans la cordonnerie d'Iseghem, 1840-1940

JURGEN MESTDAGH

RÉSUMÉ

Durant le dix-neuvième siècle et la première moitié du vingtième siècle, Iseghem, une grosse commune rurale, est un centre important de la cordonnerie. Les chaussures de luxe d'Iseghem sont très appréciées, non seulement en Belgique mais aussi dans le monde entier. Elles sont un article recherché par les hauts lieux de la mode des capitales européennes, comme Londres et Paris. Cela s'explique par le fait que toutes les chaussures étaient cousues main et confectionnées par les ouvriers très performants. Travaillant à domicile, ces ouvriers habitaient en majorité entre Tielt et Roulers (Iseghem étant au centre) mais également dans des bourgs de taille moyenne comme Hérve et Binche et dans des villes plus importantes. Dès la fin du dix-neuvième siècle, C. Gilles de Pélichy, un notable d'Iseghem, a bien décrit cette activité industrielle concentrée dans cette région. A la même époque, d'autres auteurs ont effectué des études similaires, dans la série 'les industries à domicile', pour d'autres villes et communes.

La cordonnerie est un bel exemple des 'industries de la sueur'. Le mot 'sueur' symbolisant à la fois l'exploitation et le dégoût qu'elle cause. Supposant l'existence des ateliers insalubres, l'application du *sweating system* présente comme caractère principal une surcharge d'heures de travail. On parle alors des formes 'modernes' de la production industrielle décentralisée. Beaucoup d'auteurs belges ou étrangers ont déjà discuté de ce concept. Leurs points de vue divergent: certains portent leur attention sur le système et l'organisation de la production; d'autres sont soucieux des conséquences du système pour les ouvriers.

Pour l'entrepreneur, l'industrie à domicile présente de nombreux avantages: pas besoin d'usine; aucun frais de machines, d'éclairage, d'assurance; pas d'amortissement d'immeubles, pas d'entretien du matériel. Disposant d'un capital roulant, le patron règle la production selon la demande. Toutes les

malfaçons ou les retards dans la livraison sont imputables à l'ouvrier. La fin du dix-neuvième siècle et le début du vingtième siècle constituent dès lors une période faste pour les fabricants de chaussures. Ils peuvent disposer d'une main-d'œuvre pas ou peu qualifiée et très flexible. L'entrepreneur maintient le cordonnier sous sa dépendance: il ajuste la production à la demande et, durant la morte-saison, il se débarrasse des ouvriers médiocres.

L'introduction de la division du travail provoque des spécialisations dans le travail. En lieu et place du cordonnier qui accomplit l'ensemble du travail, les entrepreneurs commencent à embaucher des femmes pour piquer les tiges des chaussures. Le travail des femmes, des enfants et personnes des plus âgées fait diminuer indirectement les salaires des hommes: pour les premiers, il ne s'agit que d'un salaire additionnel. Alors que les salaires des femmes et des enfants sont misérables, celui d'un bon cordonnier lui permet de gagner correctement sa vie. En raison d'une absence de solidarité entre les ouvriers, l'exploitation par les patrons se fait d'une manière occulte. Les conditions de travail sont dures: locaux trop exigus et mal aérés, journées qui peuvent parfois dépasser dix-huit heures, surtout en fin de semaine. En outre, la médiocrité des salaires, les frais de fournitures et le temps consacré à chercher les matières premières obligent les cordonniers à augmenter leurs heures de travail.

A partir de 1930, la mécanisation et la centralisation de la production se développent rapidement. De plus, la réglementation du travail à domicile se précise et la capacité ouvrière ainsi que sa flexibilité atteignent une limite. Dès lors les patrons qui utilisent de la main d'œuvre à domicile ne sont plus en mesure de concurrencer la production mécanisée. Pour eux, le conte des fées est fini.

'Sweating labour' and 'sweating wages'
Home work in the shoe industry of Izegem, 1840-1940

JURGEN MESTDAGH

SUMMARY

Izegem, a large rural village in the countryside of Flandres, was an important centre of the Belgian shoe industry in the 19th and 20th centuries. The luxury shoes of Izegem were well-known and famous, not only in Belgium, but in the whole world. Home workers made all these shoes by hand. That is the reason why they were in demand by the top fashion shops of Europe in Paris and London. The shoe industry, practised as home industry, was not only located in a well delineated area between Roeselare and Tielt (with Izegem as principal centre), but also in large and small cities like Herve and Binche. At the end of the 19th century, C. Gilles De Pélichy, a prominent and noble person in Izegem, described the outlines of this extremely striking industrial activity. A few years later, other authors described the same industrial activity – as a part of *les industries à domicile* – for other cities and areas.

The shoe industry is an excellent example of a 'sweating industry'. The word 'sweat' is reminiscent of the exploitation of people. A 'sweating system' presupposed the existence of unsanitary workshops ('sweatshops') and had as specific feature the overwork. A lot of Belgian and foreign authors have already contributed to the international discussion about the exact content of the term. Their opinion varies. Some mainly paid attention to the system itself, others focused on the consequences of the system for the home workers.

The entrepreneurs turned everything to their own profit. They needed no buildings, no machines, no infrastructure, no lighting, no furniture and no other investments in fixed assets. They disposed of a floating capital and adjusted the production according to the demand. They did not or only very rarely engage skilled and flexible workers. The end of the 19th century and the beginning of the 20th was in the light of this discussion an excellent example.

The introduction of the division of labour created specialists. The complete shoemaker, who used to make the whole shoe, disappeared and women began by sewing the upper part of the shoe. Women, children and old people had a negative effect on the earnings of the male shoemakers. For the former, their earnings were only an addition to the wage of the head of the family. An excellent shoemaker made good money, while the earnings of the others were rather modest. The work conditions were not brilliant at all. Home workers worked in very small rooms, very often there was a shortage of oxygen. A shoemaker worked hard, certainly at the end of the week. Working days of 18 hours and more were no exception. The beginning of the week was more quiet. The majority of the shoemakers did not work on Monday. The small earnings, the equipment costs and the time lost by walking up and down forced the home workers to increase the number of working hours. Home workers had the possibility to adjust their own working hours.

From 1930, factory production won ground. Labour unions devoted themselves to the regulation of the home industry. The home industry was no longer able to compete with the factory production. The 'magic power' of the home industry was exhausted; the fairy tale was over.